

5. (Nie)sprawiedliwość klimatyczna

Kasia Jasikowska, Patryk Sierpowski,
Natalia Styrnol, Dorota Guzik

“ Sugerowane cytowanie: Jasikowska, K., Sierpowski, P., Styrnol, N., Guzik, D. (2022), *(Nie)sprawiedliwość klimatyczna*, w: Jasikowska, K., Pałasz, M. (red.), *Za pięć dwunasta koniec świata. Kryzys klimatyczno-ekologiczny głosem wielu nauk*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska, s. 181–232. za512.uj.edu.pl

Od Kasi, Patryka, Natalii i Doroty

Zajmujemy się tematyką kryzysu klimatyczno-ekologicznego, bo „jak nie my, to kto?”, oraz dlatego że uważamy go za największe wyzwanie, przed jakim stoi ludzkość. Ponadto stanowi on zagrożenie dla praw człowieka, które już teraz w wielu miejscach na świecie nie są respektowane. Na skutek tego kryzysu istniejące nierówności pogłębiają się, a prawa marginalizowanych grup są ignorowane. Na te problemy uwrażliwić się musimy wszystkie_cy, bo tylko solidarność i empatia, za którymi muszą pójść konkretne działania, pozwolą zaadaptować się do życia w nowych warunkach. Wierzymy, że nikogo – żadnej społeczności – nie można zostawić w „płonącym domu”, dlatego przez swoje działania, również na polu naukowym, chcemy podważyć *status quo* zbudowany na kolonialnym i neokolonialnym wyzysku tzw. globalnego Południa. Gdy myślimy o kryzysie klimatyczno-ekologicznym, czujemy strach i wątplenie, czy jeszcze zdążymy przeciwstawić się katastrofie (bo kryzysu i tak już nie powstrzymamy). Wciąż jednak żywimy nadzieję, że damy radę przeformułować cele, jakie

Kasia Jasikowska

Profesora w Uniwersytecie Jagiellońskim, pracuje w Instytucie Socjologii, jest członkinią oddolnej inicjatywy klimatUJ oraz, powołanej dzięki staraniom klimatUJ, Rady Klimatycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Interesuje się działaniami na styku akademii i aktywizmu, które stanowią odpowiedź na wyzwania kryzysu klimatyczno-ekologicznego albo szerzej – epoki antropocenu; k.gilarek@uj.edu.pl.

Patryk Sierpowski

Osoba aktywistyczna, której działania skupiają się na kryzysie klimatyczno-ekologicznym oraz pracy ze społecznością LGBTQIA. Studiuje socjologię na Uniwersytecie Helsińskim. Intryguje go podejście partycypacyjne i skupione na działaniu w badaniach społecznych. Chciałby wykorzystywać je do osiągnięcia sprawiedliwości klimatycznej i społecznej; sierpowski.patryk@gmail.com.

stawiamy sobie jako społeczeństwa, i że w końcu zatroszczymy się o siebie nawzajem. Najważniejsze wyzwanie dla ludzkości w obliczu kryzysu klimatyczno-ekologicznego stanowi, według nas, zmiana systemu społeczno-gospodarczego na taki, który nie byłby inherentnie niesprawiedliwy i który zapewniałby godne życie wszystkim bez przekraczania granic planetarnych.

Żeby mogło jednak do tego dojść, musimy zmienić sposób myślenia o tym, kim jesteśmy jako ludzie, co robimy z planetą, od której jesteśmy współzależne_i, i jakie niesie to skutki dla całego systemu ziemskiego.

Innymi słowy, musimy wyzwolić w sobie całe pokłady empatii wobec siebie jako jednostek, wobec osób i społeczności, które są w zupełnie innej, nie tak uprzywilejowanej pozycji jak mieszkanki_ńcy tzw. globalnej Północy (z pozycji których występujemy), oraz

wobec przyrody nieożywionej i ożywionej, zwłaszcza innych gatunków, których dużą część *de facto* zabijamy swoją nieustającą ekspansją i konsumpcją.

Natalia Styrnol

jest studentką w Instytucie Socjologii UJ. Jej zainteresowania naukowe i badawcze dotyczą migracji, społecznych skutków zmian klimatu i sprawiedliwości społecznej. Bliskie jest jej podejście socjologii zaangażowanej, a swój rozwój akademicki łączy z działalnością aktywistyczną. Należy do międzynarodowych sieci aktywistycznych: Humanity in Action oraz Feminist Climate Ambassadors; natalia.styrnol@gmail.com.

Dorota Guzik

jest studentką socjologii w Instytucie Socjologii UJ oraz działaczką m.in. w oddolnej inicjatywie KlimatUJ, której powoli udaje się wypracowywać rozwiązania proklimatyczne na uniwersytecie. Interesuje się antropocenem z perspektywy społecznej, relacjami między środowiskiem a społeczeństwem oraz socjologią wielkich struktur społecznych. Uwielbia chodzić po górach i gotować. Nie lubi protekcjonalnej „gadki” i greenwashingu; dorota.lanoszka@gmail.com.

Wstęp

W świecie nauki panuje konsensus na temat antropogenicznych, czyli spowodowanych działalnością ludzi, współczesnych zmian klimatu. Jako osoby zajmujące się naukami społecznymi, chcemy zwrócić uwagę na kilka istotnych kwestii niuansujących krajobraz przyczyn, przebiegu oraz podejmowanych wobec zmian klimatu działań adaptacyjnych. Stopień odpowiedzialności za obecny stan społeczeństw, zarówno w perspektywie historycznej, jak i współcześnie, jest bowiem wysoce zróżnicowany. Innymi słowy, nie wszyscy ludzie w podobnej mierze przyczynili się do współczesnych, bezprecedensowych w dziejach Ziemi zmian klimatu. To przede wszystkim wysokokapitałowe gospodarki oraz państwa globalnej Północy, eksploatując świat przyrody nieożywionej i ożywionej (w tym społeczności ludzkie), doprowadziły do dzisiejszego poziomu koncentracji gazów cieplarnianych w atmosferze. Od lat 50. zeszłego stulecia mamy do czynienia z gwałtownie rosnącym poziomem produkcji, m.in. nawozów sztucznych, betonu, plastiku, budowaniami coraz to nowych zapór na rzekach i in.¹ Nadkonsumpcja prowadzi do wykorzystywania nieodnawialnych zasobów naturalnych na niespotykaną wcześniej skalę, np. nadmierny połów ryb uniemożliwia odtwarzanie się ich populacji, zużywa się bardzo dużo słodkiej wody, masowo wycinane są drzewa itd. W rezultacie mamy do czynienia również z gigantycznym wzrostem produkcji dwutlenku węgla, metanu oraz zużycia energii powiązanego ze spalaniem paliw kopalnych. Wszystkie te procesy określa się mianem Wielkiego Przyspieszenia (ang. *Great Acceleration*). Jego bezpośrednim rezultatem jest podnoszenie się rocznych średnich temperatur powietrza, czyli tzw. podgrzewanie planety.

1 McNeill, J.R. (2017), *The Advent of the Anthropocene*, w: Kress, W.J., Stine, J.K (red.), *Living in the Anthropocene. Earth in the Age of Humans*. Washington DC: Smithsonian Books.

Także negatywne zjawiska związane ze zmianami klimatu, zarówno te bezpośrednio obserwowalne i odczuwalne (jak wzrost temperatur powietrza czy poziomu wód), jak i ich społeczne implikacje, w różnym stopniu wpływają na poszczególne społeczeństwa oraz ich członkinie_ków reprezentujące_cych różne kategorie. Twierdzenie, że zmiany klimatu mają najbardziej destrukcyjny wpływ na najbiedniejsze regiony świata, jest wysoce nieprecyzyjne. Stopień tzw. podatności (ang. *vulnerability*) na negatywne konsekwencje zmian klimatu jest bowiem różny w zależności od kombinacji cech wyznaczających miejsce na drabinie społecznej poszczególnych osób i grup. Przez podatność rozumiemy „funkcję narażenia (kogoś lub czegoś) i wrażliwości systemu (stopień szkód, jakie ludzie i miejsca mogą ponieść)”². Chodzi tutaj przede wszystkim o ryzyko poniesienia rozmaitego rodzaju szkód w wyniku potencjalnie niebezpiecznego splotu wydarzeń naturalnych, gospodarczych i politycznych, takich jak sztormy, huragany, ulewne deszcze, podtopienia, lawiny błotne, zasolenie gruntów uprawnych w wyniku podnoszenia się poziomu oceanów, susze, deforestacja, pustyńnienie, obniżanie się lustra wód gruntowych, zawłaszczanie ziemi na wielką skalę (ang. *land grabbing*) i wywołane przez to konflikty i kryzysy skutkujące śmiercią, utratą zdrowia, problemami ze zdrowiem psychicznym, utratą miejsca zamieszkania, terenów uprawnych będących podstawą utrzymania, przymusową migracją oraz rozpad konkretnych społeczności i społeczeństw. Podatność odnosi się przede wszystkim do kondycji danego społeczeństwa, w którym istnieje ryzyko wystąpienia określonego rodzaju katastrofy w odniesieniu do pewnych kategorii osób³. Zatem na oczywiste charakterystyki związane np. z geograficzną lokalizacją, takie jak zamieszkiwanie w strefie przybrzeżnej, nakładają się istotne wyznaczniki statusu społecznego, takie

2 Cutter, S.L. i in. (2008), *A Place-based Model for Understanding Community Resilience to Natural Disasters*, „Global Environmental Change”, 18 (4), s. 599; tłum. N.S.

3 Gaillard, J.C. (2010), *Vulnerability, Capacity and Resilience. Perspectives for Climate and Development Policy*, „Journal of International Development”, 22 (2).

jak: rasa, płeć, wiek, klasa społeczna, przynależność do grupy etnicznej, stan zdrowia, orientacja psychoseksualna i inne. Również w obrębie zamożnych społeczeństw globalnej Północy pewne grupy są bardziej podatne na negatywne konsekwencje zmian klimatu niż pozostałe (np. osoby niebiałe, kobiety, dzieci, osoby z niepełnosprawnościami, osoby z chorobami układu krążenia, w podeszłym wieku czy w kryzysie bezdomności). Podatność na negatywne zmiany klimatu należy zatem rozumieć intersekcyjnie, czyli z równoczesnym uwzględnieniem wielu aspektów społecznych tożsamości, zarówno w lokalnej, jak i w globalnej perspektywie.

W tym rozdziale chcemy zasygnalizować kilka arbitralnie wybranych społecznych aspektów zmian klimatu odnoszących się bezpośrednio do pojęcia nierówności społecznych i powiązanej z nimi (nie)sprawiedliwości klimatycznej w kontekście przeszłości, teraźniejszości oraz planowanych działań adaptacyjnych całych społeczności. Przez (nie)sprawiedliwość społeczną będziemy rozumiały_eli (nie)przyznanie każdej jednostce bądź grupie takich samych praw oraz dostępu do społecznie cenionych dóbr, takich jak bezpieczeństwo, ziemia, woda, żywność, opieka medyczna, prawa obywatelskie, edukacja, pomoc państwa i innych sieci pomocy w sytuacjach kryzysowych, możliwości partycypacji w wypracowywaniu metod adaptacji do zmian klimatu czy decyzji dotyczących działań mitygacyjnych itp.

Społeczne źródła niesprawiedliwości klimatycznej

Eksploatowanie środowiska i emitowanie gazów cieplarnianych przez ludzi, postrzegane z klimatologicznej czy geologicznej perspektywy, zaczynają dominować w systemie ziemskim – jeśli nie na początku rewolucji przemysłowej⁴, to przynajmniej od drugiej połowy xx w.⁵ Trud-

4 Crutzen, P.J. (2016), *Geology of Mankind*, w: Crutzen, P.J., Brauch, H.G. (red.), *A Pioneer on Atmospheric Chemistry and Climate Change in the Anthropocene*. Cham: Springer.

5 Waters, C.N. i in. (2016), *The Anthropocene Is Functionally and Stratigraphically Distinct from the Holocene*, „Science”, 351 (6269).

no jednak oderwać takie rozważania od kontekstu socjopolitycznego i specyficznej organizacji życia społecznego, umożliwiającej wyzysk Ziemi na taką skalę. Z tego powodu proponujemy szersze spojrzenie na zmiany klimatu i związane z nimi nierówności, widzimy bowiem ich genezę już w osadniczym kolonializmie, tj. w 1610 r.⁶ Poddawał on represjom nieeuropejskie systemy wiedzy (często bardzo zintegrowane z tzw. przyrodą⁷) oraz wprowadzał dominujący podział na kulturę i podporządkowaną ludziom naturę⁸. Ponadto wielowiekowa eksploatacja terenów kolonizowanych, zapewniając zasoby (w tym darmową pracę niewolniczków) do budowy imperiów kolonialnych, zostawiła ostatecznie kolonie bez infrastruktury, która adekwatnie pozwoliłaby im mierzyć się ze współczesnymi wyzwaniami wynikającymi z antropogenicznych zmian klimatu⁹. Dziś z kolei zauważa się istotną korelację między poziomem podatności na zmiany klimatu a kolonialną historią danego terenu¹⁰. Ten wielowiekowy wyzysk uwidacznia się również na poziomie całych ekosystemów i klimatycznej rezyliencji poszczególnych obszarów, przez co badaczki_cze mówią o kolonializmie jako o „ekologicznym imperializmie”¹¹ czy „reżimie ekologicznym”¹². Przykładowo, Donna Haraway podkreśla kolonialne fundamenty kryzysu klimatyczno-ekologicznego przez określenie gamy tych zjawisk jako

- 6 Data ta wskazuje na obniżenie koncentracji CO₂ w atmosferze spowodowane drastycznym spadkiem populacji obu Ameryk (50 mln osób zmarło z powodu chorób, głodu i wojen, do których doprowadziło zetknięcie się mieszkańców Ameryk z Europejczykami), który skutkowało mniejszą liczbą pożarów, spadkiem intensywności rolnictwa, regeneracją wielu milionów hektarów lasów i łąk: Erickson, B. (2020), *Anthropocene Futures. Linking Colonialism and Environmentalism in an Age of Crisis*, „Environment and Planning D. Society and Space”, 38 (1).
- 7 Inoue, C.Y.A., Moreira, P.F. (2016), *Many Worlds, Many Nature(S), One Planet. Indigenous Knowledge in the Anthropocene*, „Revista Brasileira de Política Internacional”, 59 (2).
- 8 Jackson, E. (2020), *Changing Seasons of Resistance. Impacts of Settler Colonialism and Climate Change in Indigenous Worlds*. hsu theses and projects. 375.
- 9 Bassey, N. (2012), *To Cook a Continent. Destructive Extraction and the Climate Crisis in Africa*. Cape Town–Dakar–Nairobi–Oxford: Fahamu/Pambazuka.
- 10 Jackson, E. (2020), *Changing Seasons of Resistance...*
- 11 Bassey, N. (2012), *To Cook a Continent...*
- 12 Erickson, B. (2020), *Anthropocene Futures...*

plantacjocen¹³. Termin ten kieruje uwagę na historyczną rolę plantacji oraz związanej z nimi alienacji gatunków (w tym ludzi) we współczesnym wyzysku Ziemi.

Zróźnicowanie podatności na poziomie globalnym nie jest zatem jedynie kwestią różnorodnych geograficznych lokalizacji jednostek i wspólnot, ale także konsekwencją działań historycznych i współczesnych światowych reżimów. Pod względem ekonomicznym i politycznym stale wpływają one na funkcjonowanie zdominowanych regionów, doprowadzając do tzw. podwójnej nierówności (ang. *double inequity*)¹⁴, tj. do sytuacji, w której kraje najmniej odpowiedzialne za emisje gazów cieplarnianych są najbardziej narażone na skutki zmian klimatu¹⁵. Uwidacznia się to m.in. w węglowym wskaźniku Giniego¹⁶. Gdy wziąć pod uwagę okres od 1850 do 2006 r., okaże się, że 70% światowej przestrzeni emisyjnej zostało ulokowane w nierówny sposób. Tylko 4 kraje (Stany Zjednoczone, Niemcy, Japonia oraz Wielka Brytania) wyemitowały w związku ze spalaniem paliw kopalnych 41% całego CO₂ uwolnionego w ten sposób w okresie od 1751 do 2014 r.¹⁷ O ile emitentami CO₂ są przede wszystkim kraje globalnej Północy, o tyle konsekwencje tych działań w zdecydowanej mierze ponoszą kraje globalnego Południa.

I choć relacje polityczne od XVII w. wydatnie przyczyniły się do dzisiejszych niesprawiedliwości klimatycznych, to pod względem zakresu i intensywności antropopresji okres największej dynamiki

- 13 Haraway, D. i in. (2016), *Anthropologists Are Talking – About the Anthropocene*, „Ethnos”, 81 (3); Donna Haraway stosuje pojęcie plantacjocenu w odniesieniu do antropocenu, który jest pojęciem szerszym niż sam kryzys klimatyczno-ekologiczny.
- 14 Stern, N. (2007), *The Economics of Climate Change. The Stern Review*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 15 Füssel, H.M. (2010), *How Inequitable Is the Global Distribution of Responsibility, Capability, and Vulnerability to Climate Change. A Comprehensive Indicator-based Assessment*, „Global Environmental Change”, 20 (4).
- 16 Teng, F. i in. (2011), *Metric of Carbon Equity. Carbon Gini Index Based on Historical Cumulative Emission Per Capita*, „Advances in Climate Change Research”, 2 (3).
- 17 Hansen, J., Sato, M. (2016), *Regional Climate Change and National Responsibilities*, „Environmental Research Letters”, 11 (3).

przypada na czas po pierwszym teście bomby atomowej w 1945 r.¹⁸ Wielkie Przyspieszenie doprowadziło do zmian wychodzących poza zakres zmienności całego holocenu¹⁹. Sama nazwa może być jednak uznana za zbyt uogólniającą – pomija ona bowiem nierówny udział różnych krajów oraz zależności wyzysku między nimi²⁰. Główną siłą napędową Wielkiego Przyspieszenia jest neoliberalizm, który od lat 70. XX w. przyczynia się do tzw. Wielkiej Rozbieżności (ang. *Great Divergence*)²¹, tj. do stale pogłębiającej się przepaści między malejącą grupą najbogatszych oraz rosnącą populacją skrajnie ubogich (wrócimy do tego wątku w kolejnym podrozdziale). Antropocen staje się zatem „wspólną historią o niewspólnych zasobach”²², ponieważ mimo ogólnoziemskiego charakteru tej epoki opiera się ona na skrajnych niesprawiedliwościach oraz na nierównym dostępie w definiowaniu reguł rządzących globalną gospodarką.

Przedstawione wyżej rozbieżności oraz relacje zależności od czasów kolonialnych stale się umacniają²³, co prowadzi do powstania współczesnej formy kolonializmu²⁴. Można ją analizować, odwołując się do teorii systemu światowego Immanuela Wallersteina²⁵. Systemy-światy są strukturami politycznymi w postaci państw/regionów, których dynamikę funkcjonowania wyznacza niekończąca się akumulacja

- 18 Zalasiewicz, J. i in. (2015), *When Did the Anthropocene Begin? A Mid-twentieth Century Boundary Level Is Stratigraphically Optimal*, „Quaternary International”, 383.
- 19 Steffen, W. i in. (2015), *The Trajectory of the Anthropocene. The Great Acceleration*, „The Anthropocene Review”, 2 (1).
- 20 Nixon, R. (2014), *The Great Acceleration and the Great Divergence. Vulnerability in the Anthropocene*, Profession: profession.mla.org/the-great-acceleration-and-the-great-divergence-vulnerability-in-the-anthropocene [dostęp: 1.12.2021].
- 21 Noah, T. (2012), *The Great Divergence. America's Growing Inequality Crisis and What We Can Do About It*. London–New York–Sydney–New Delhi: Bloomsbury Publishing.
- 22 Nixon, R. (2014), *The Great Acceleration and the Great Divergence...*; tłum. P.S.
- 23 Roberts, J.T., Parks, B. (2006), *A Climate of Injustice. Global Inequality, North-south Politics, and Climate Policy*. Cambridge: MIT Press.
- 24 Erickson, B. (2020), *Anthropocene Futures...*
- 25 Wallerstein, I. (2004), *World-systems Analysis. An Introduction*. Durham–London: Duke University Press.

kapitału²⁶. Świat jest tutaj rozpatrywany przez pryzmat 3 warstw²⁷ – „centrum” (np. USA, Niemcy, Wielka Brytania) z charakterystyczną dla niego wysokodochodową działalnością opartą na tanich surowcach, produktach i usługach z krajów zdominowanych „peryferii” (np. Tajlandii, Kolumbii, Sudanu). Strefą buforową, stabilizującą cały system są natomiast znajdujące się pomiędzy nimi „semiperyferie” (np. Brazylia, Meksyk, Chiny). Konkurowanie krajów peryferii na światowym rynku z państwami centrum zmusza te pierwsze do kompensowania różnicy w infrastrukturze m.in. poprzez zmniejszenie cen produktów, kosztów siły roboczej²⁸ czy opieranie się na wysokoemisyjnych technologiach²⁹. Niesie to oczywiste konsekwencje dla środowiska oraz życia społeczno-politycznego, w którym prawa obywateli i pracowników nie są przestrzegane, a to w konsekwencji ogranicza ich możliwości podejmowania działań na rzecz adaptacji i mitygacji zmian klimatu.

Antropocen można jednak rozumieć nie tylko jako konsekwencję globalnych relacji władzy, ale również jako jeden z istotnych wymiarów związanych z dynamiką systemów-światów³⁰. Ich logika polega na stałym dążeniu do zachowania *status quo* w zmieniającym się świecie. Dotychczasowa eksploatacja przyrody generuje jednak koszty, z którymi nie można sobie już poradzić w ramach istniejących systemów-światów. Zatem kryzys klimatyczno-ekologiczny stanowi jeden z przełomów, który może w decydujący sposób przełożyć się na kierunek dalszych zmian całego systemu światowego.

26 Li, M. (2020), *Anthropocene, Emissions Budget, and the Structural Crisis of the Capitalist World-system*, „Journal of World-Systems Research”, 26 (2).

27 Wallerstein, I. (1979), *The Capitalist World-economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

28 Roberts, J.T. i in. (2003), *Social Roots of Global Environmental Change. A World-systems Analysis of Carbon Dioxide Emissions*, „Journal of World-systems Research”, 9 (2).

29 Bassey, N. (2012), *To Cook a Continent...*

30 Wallerstein, I. (2003), *The Decline of American Power. The U.S. in a Chaotic World*. New York–London: The New Press.

Zakorzeniona w tych systemowo-historycznych rozważaniach pozostaje kategoria długu klimatycznego³¹ artykułowana m.in. przez przedstawicielki_li globalnego Południa. Idea ta rozprzestrzeniła się po konferencji tzw. krajów rozwijających się w Hawanie w 2000 r. Została przyjęta jako główne założenie międzynarodowego ruchu na rzecz sprawiedliwości klimatycznej: państwa, które historycznie stworzyły problem globalnych zmian klimatycznych, ponoszą odpowiedzialność za spłacenie swojego „długu klimatycznego” tym, które przyczyniły się do tego w stopniu nieporównywalnie mniejszym bądź wcale³². Dług węglowy wiąże się z tzw. propozycją brazylijską z 1997 r.³³ Dwutlenek węgla utrzymuje się w atmosferze ok. 300–1 tys. lat. Przestrzeń, do której trafia, pozostaje taka sama. Postulowana równość węgla³⁴ zakładałaby skupienie się na równoważeniu korzyści płynących z zajmowania tej przestrzeni. Kraje globalnego Południa emitują w niej dopiero od niedawna, a sama przestrzeń, jak wskazano, już w momencie wejścia jest dla nich znacznie ograniczona. Stąd postulat Brazylii, aby dług, który przez emisje CO₂ zaciągnęły kraje globalnej Północy, był spłacony w odpowiedni sposób krajom globalnego Południa – czy to na drodze materialnego zrekompensowania działań mitygacyjno-adaptacyjnych, czy na drodze redukcji ekonomicznego zadłużenia tych krajów (które samo w sobie jest wysoce wątpliwe i kwestionowane z perspektywy różnych koncepcji globalnej sprawiedliwości społecznej³⁵). Dług klimatyczny pozostaje ponadto niejednoznaczny o tyle, że odpowiedzialność za emisje jest rozproszona w różnych kategoriach (geograficznych, klasowych, rasowych itd.) oraz w perspektywie

31 Roberts, J.T. i in. (2003), *Social Roots...*

32 Roberts, J.T., Parks, B. (2006), *A Climate of Injustice...*

33 Tamże.

34 Teng, F. i in. (2011), *Metric of Carbon Equity...*

35 Zob. Chesnais, F. (2012), *Bezprawne długi. Jak banki sterują demokracją.*

Tłum. Mazur, L., Szygiel, J. Warszawa: Książka i Prasa.

międzygeneracyjnej³⁶. Co więcej, refleksja dotycząca długu klimatycznego powinna uwzględniać nie tylko fakt emisji, ale również zakres przyczyniania się do zwiększania stopnia podatności całych regionów i społeczności, choćby przez aktualne neokolonialne zależności.

Od nierówności społecznych do niesprawiedliwości klimatycznej: ubóstwo

Aby lepiej zrozumieć (nie)sprawiedliwość klimatyczną, trzeba odwołać się przede wszystkim do kategorii nierówności społecznej, którą postrzegamy jako „sposób uporządkowania świata ludzkiego i nie-ludzkiego z korzyścią dla jednych, a ze szkodą dla innych”³⁷. Niesprawiedliwość klimatyczna wynika bowiem z nierówności różnego rodzaju nakładających się na siebie i krzyżujących się ze sobą zarówno w odniesieniu do konkretnych jednostek i grup, jak i całych społeczności – w wymiarze lokalnym (np. w obrębie poszczególnych państw) oraz globalnym (pomiędzy państwami czy regionami świata).

Niesprawiedliwość klimatyczna wynika z nierówności różnego rodzaju nakładających się na siebie i krzyżujących się ze sobą zarówno w odniesieniu do konkretnych jednostek i grup, jak i całych społeczności – w wymiarze lokalnym (np. w obrębie poszczególnych państw) oraz globalnym (pomiędzy państwami czy regionami świata).

Zanim przejdziemy do omówienia wybranych charakterystyk dotyczących niesprawiedliwości klimatycznej i nierówności społecznych, chcemy krótko omówić przyjęty przez nas sposób interpretowania nierówności społecznych. Przyjmujemy, że nierówność nie jest „stanem naturalnym”, a więc przypisanym, niezbywalnym, konstytutywnym, a tym samym trudnym, jeżeli nie wręcz niemożliwym do zmiany. Traktujemy pogląd o „naturalnych”

przez nas sposób interpretowania nierówności społecznych. Przyjmujemy, że nierówność nie jest „stanem naturalnym”, a więc przypisanym, niezbywalnym, konstytutywnym, a tym samym trudnym, jeżeli nie wręcz niemożliwym do zmiany. Traktujemy pogląd o „naturalnych”

36 Meyer, L.H., Roser, D. (2010), *Climate Justice and Historical Emissions*, „Critical Review of International Social and Political Philosophy”, 13 (1).

37 Harlan, S.L. i in. (2015), *Climate Justice and Inequality*, w: Dunlap, R.E., Brulle, R.J. (red.), *Climate Change and Society. Sociological Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.

nierównościach i konsekwentne podtrzymywanie *status quo* opartego na nim jako wybór polityczny. Wyborem politycznym jest również walka ze skrajną nierównością, np. inspirowane aktywnościami ONZ działania w ramach Milenijnych Celów Rozwoju, a obecnie w ramach Celów Zrównoważonego Rozwoju (m.in. realizowanie Celu 1. Koniec z ubóstwem)³⁸.

W literaturze poświęconej interseksjonalności podkreśla się, że nierówność jest przede wszystkim nienaturalna w tym sensie, że się „po prostu nie zdarza”. Jej podtrzymywanie wymaga wielkiego nakładu energii, pracy oraz wysiłku instytucjonalnego, aby doprowadzić zarówno do powstania, jak i utrzymania nierównego społeczeństwa³⁹.

Zwłaszcza skrajna nierówność, obejmująca osoby żyjące poniżej tzw. granicy skrajnego ubóstwa⁴⁰, nie jest ani nieunikniona, ani przypadkowa. Jest rezultatem przemyślanych wyborów politycznych i gospodarczych dokonywanych w przeszłości oraz współcześnie.

Na Ilustracji 1 zostały przedstawione wybrane wskaźniki dotyczące jakości życia w wybranych najbiedniejszych i najbogatszych krajach świata według danych na 2017 r.

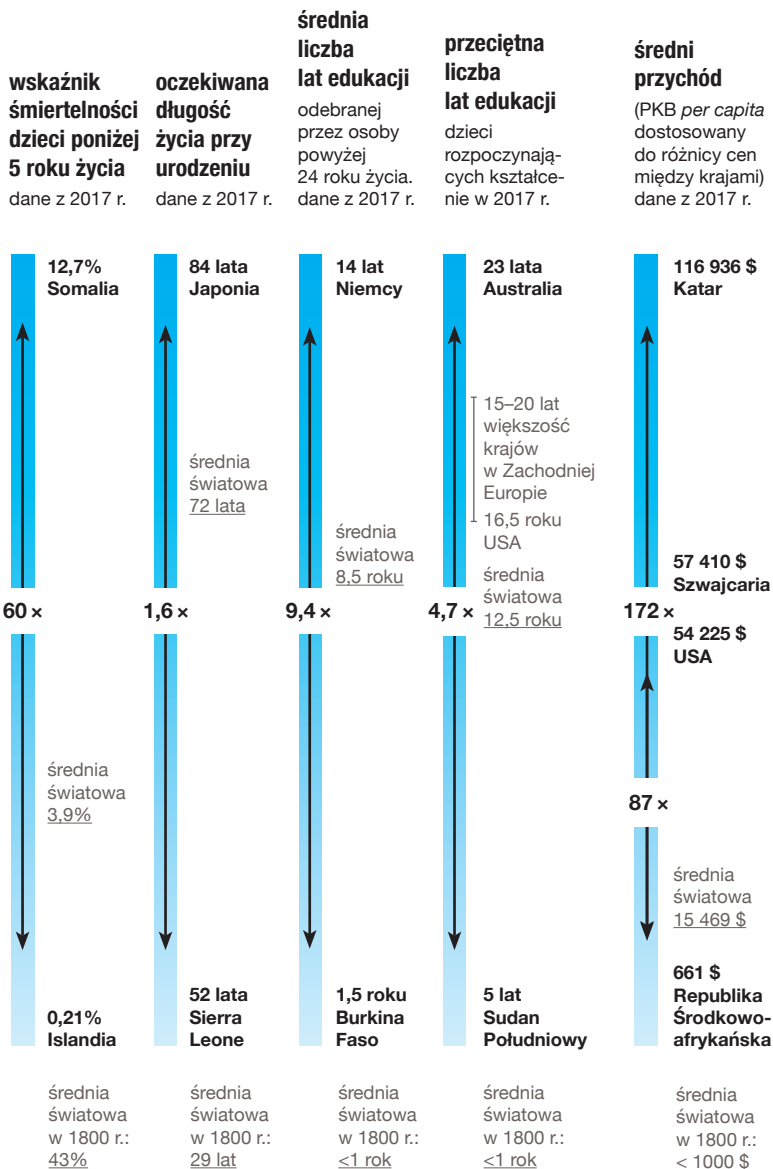
Skrajna nierówność, obejmująca osoby żyjące poniżej tzw. granicy skrajnego ubóstwa, nie jest ani nieunikniona, ani przypadkowa. Jest rezultatem przemyślanych wyborów politycznych i gospodarczych dokonywanych w przeszłości oraz współcześnie.

38 Zob. UNIC Warsaw (2017), *Cele Zrównoważonego Rozwoju*, Platforma społeczna: Cele Zrównoważonego Rozwoju: un.org.pl [dostęp: 2.12.2021].

39 Harlan, S.L. i in. (2015), *Climate Justice and Inequality...*, s. 132; tłum. K.J.

40 Wskaźniki Celów Zrównoważonego Rozwoju ONZ definiują międzynarodową granicę ubóstwa jako „życie za mniej niż 1,9 dolara dziennie” [tłum. P.S.]: United Nations – Department of Economic and Social Affairs – Statistics Division (2021), *Indicator 1.1.1, E-Handbook on SDG Indicators*: unstats.un.org/wiki/display/SDGeHandbook/Indicator+1.1.1 [dostęp: 15.12.2021].

Globalne nierówności w warunkach życia pomiędzy najbogatszymi i najsłabszymi krajami

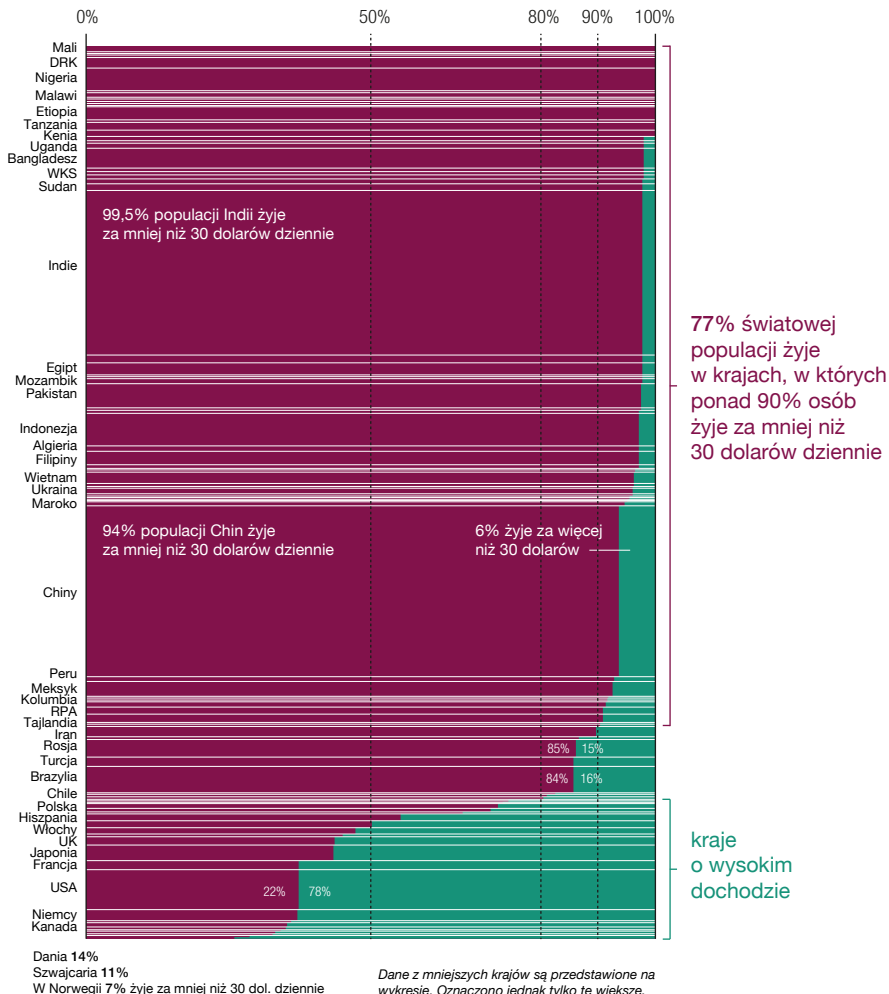

Ilustracja 1. Globalne nierówności dotyczące warunków życia w wybranych najbogatszych i najbiedniejszych krajach [tłum. P.S.]. Źródło: Roser, M.¹

¹ Roser, M. (2013), *Global Economic Inequality*, OurWorldInData.org: ourworldindata.org/global-economic-inequality [dostęp: 2.12.2021]. CC-BY; jak wskazuje autor: wszystkie dane dla 2017 r. pobrano z różnych publikacji ONZ, a historyczne szacunki dla 1800 r. pochodzą z OECD – *How Was Life?* oraz Our World in Data.

Globalne ubóstwo: odsetek osób w każdym kraju żyjących za mniej niż 30 dolarów dziennie

Sposób pomiaru: Wszystkie dochody są dostosowywane do różnic cen między krajami wyrażone w dolarach międzynarodowych. Jeden międzynarodowy dolar ma taką samą siłę nabywczą co dolar amerykański w USA. Niezależnie od miejsca, w którym mieszka osoba żyjąca za mniej niż 30 dolarów międzynarodowych, wartość dóbr i usług, które może kupić, kosztowałaby 30 dolarów w USA.

Tak czytać ten diagram: Wysokość każdego wiersza (prostokąta) odpowiada wielkości populacji danego kraju, długość fioletowego prostokąta pokazuje odsetek osób żyjących w ubóstwie, powierzchnia każdego fioletowego prostokąta reprezentuje zatem liczbę osób żyjących w ubóstwie w każdym kraju. Uwzględniane są również niepieniężne źródła dochodu (np. rolnictwo na własne potrzeby).

Ilustracja 2. Globalne ubóstwo: odsetek osób w każdym kraju żyjących za mniej niż 30 dolarów dziennie¹ [tłum. P.S.]. Źródło: Roser, M.²

- _1 Wykorzystanie dolarów międzynarodowych jest pomocne przede wszystkim dla osób z tzw. Zachodu w zrozumieniu gigantycznych dysproporcji, jeśli chodzi o materialne standardy życia na świecie.
- _2 Roser, M. (2021), *How Much Economic Growth Is Necessary to Reduce Global Poverty Substantially?*, OurWorldInData.org: ourworldindata.org/poverty-minimum-growth-needed [dostęp: 2.12.2021]. CC-BY; jak wskazuje autor, dane pochodzą z Banku Światowego (PovcalNet) (2017).

Ze statystycznego punktu widzenia w Somalii wskaźnik umieralności dzieci przed piątym rokiem życia wynosi 12,7%, globalna średnia to 3,9%, podczas gdy w Islandii ten wskaźnik wynosi zaledwie 0,21%. Spodziewana długość życia w Sierra Leone to 52 lata, globalna średnia – 72 lata, a w Japonii nieco ponad 84 lata. Ludzie żyjący w Burkina Faso w 2017 r. mający więcej niż 24 lata uczyli się w szkole zaledwie przez 1,5 roku, globalna średnia to 8,4 roku, w Niemczech to ponad 14 lat. Spodziewana liczba lat edukacji szkolnej w Sudanie Południowym wynosi niecałe 5 lat, globalna średnia to 12,7 roku, a w Australii prawie 23 lata. Wreszcie PKB na osobę skorygowany o różnice cenowe między krajami w Republice Środkowoafrykańskiej wynosi 661 dolarów, globalna średnia to 15 469 dolarów, a w Katarze 116 936 dolarów. Na podstawie tych kilku wybranych danych zagregowanych na poziomie państw widać wyraźnie, że żyjemy w świecie gigantycznych nierówności pomiędzy krajami.

Na szczególną uwagę zasługuje pojęcie ubóstwa, rozumianego jako odsetek populacji utrzymujący się za mniej niż 30 dolarów dziennie. Jak wynika z danych przedstawionych na Ilustracji 2, aż 77% globalnej populacji zamieszkuje kraje, w których ponad 90% osób żyje za mniej niż 30 dolarów dziennie (kolor fioletowy); większość społeczeństw żyje na znacząco niższym poziomie materialnym aniżeli te, które związane są z grupą najbogatszych krajów świata. Warto dodać, iż także w krajach najbogatszych od kilku do kilkadziesiąt procent ludzi utrzymuje się za mniej niż 30 dolarów dziennie. W 2017 r. w Norwegii takich osób było tylko 7%, w Danii 14%, w USA 22%. W Polsce zdecydowana większość, bo aż ok. 75%, populacji żyje za mniej niż 30 dolarów dziennie. Duże rozbieżności w dochodach występują zatem nie tylko pomiędzy państwami, ale również w obrębie poszczególnych krajów, także tych, które zaliczane są do najbogatszych w skali świata.

Nierówności społeczne należy jednak także mierzyć, wykraczając poza analizę dochodów, gdyż zjawisko ubóstwa jest, w ocenie samych

ubogich, doświadczane wielowymiarowo⁴¹. Na przykład zły stan zdrowia, brak dostępu do edukacji dobrej jakości czy do sanitariatów może oznaczać doświadczanie ubóstwa, ale wcale nie musi wiązać się z brakiem pieniędzy. Dlatego od 2010 r. stosuje się tzw. *Multidimensional Poverty Index* (MPI), który został opracowany przez Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI)⁴². Dane w raportach OPHI nie są agregowane na poziomie krajowym, ale jednostkowym, tzn. jeśli dana osoba jest pozbawiona jednej trzeciej lub więcej z dziesięciu (ważonych) wskaźników, uznaje się ją za ubogą wielowymiarowo. W ramach MPI uwzględnia się 10 wskaźników deprivacji w 3 obszarach:

- zdrowia (śmiertelność dzieci, odżywianie),
- edukacji (lata nauki, obecność w szkole),
- standardu życia (paliwo do gotowania, dostęp do urządzeń sanitarnych, wody pitnej, elektryczności, mieszkania, do majątku ruchomego, takiego jak lodówka, telewizor, samochód, telefon i in.).

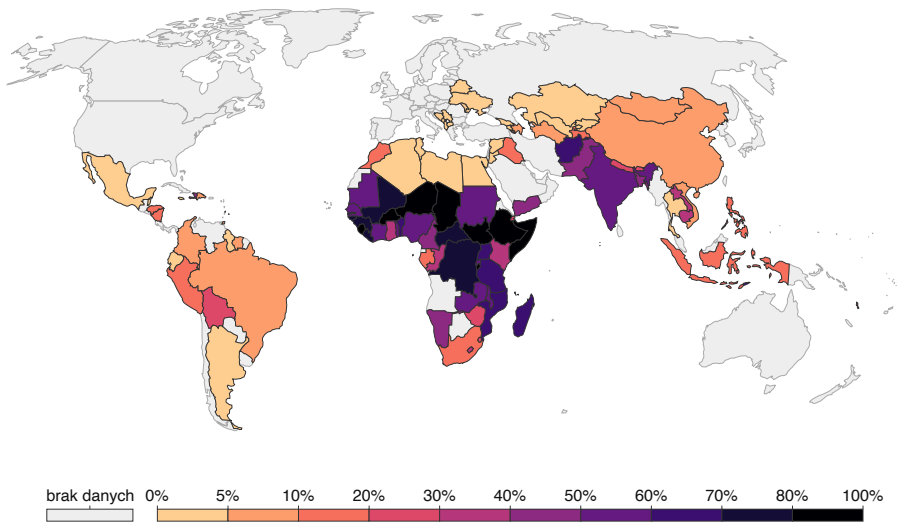
Na Ilustracji 3 przedstawiono odsetek ludzi żyjących w wielowymiarowym ubóstwie w 2014 r. Im intensywniejszy kolor, tym większy procentowy udział osób żyjących w wielowymiarowym ubóstwie.

41 Zob. Lister, R. (2007), *Bieda*. Tłum. Stanaszek, A. Warszawa: Sic!

42 Alkire, S., Santos, M.E. (2014), *Measuring Acute Poverty in the Developing World. Robustness and Scope of the Multidimensional Poverty Index*, „World Development”, 59.

Odsetek populacji żyjącej w wielowymiarowym ubóstwie, 2014

Proporcja osób żyjących w ubóstwie według Wskaźnika Wielowymiarowego Ubóstwa (MPI). MPI bierze pod uwagę 10 wskaźników deprivacji w kontekście edukacji, zdrowia i warunków życia. Osoba jest uznana za żyjącą w ubóstwie, jeśli doświadcza deprivacji w co najmniej jednej trzeciej z analizowanych wskaźników (więcej informacji w źródłach).

CC-BY, autorzy Max Rosner, Esteban Ortiz-Ospina

Ilustracja 3. Odsetek osób żyjących w wielowymiarowym ubóstwie w 2014 r. [tłum. P.S.]. Źródło: Roser, M., Ortiz-Ospina, E.¹

¹ Roser, M., Ortiz-Ospina, E. (2017), *Global Extreme Poverty*, OurWorldInData.org: ourworldindata.org/extreme-poverty [dostęp: 2.12.2021]. CC-BY; jak wskazują autorzy, dane pochodzą z OPHI Multidimensional Poverty Index – Alkire i Robles (2016).

Według raportu *Global Multidimensional Poverty Index* to właśnie osoby żyjące w wielowymiarowym ubóstwie cierpią najbardziej na skutek zmian klimatu i degradacji środowiska naturalnego:

Życie, zatrudnienie i dobrobyt wielu biednych ludzi zależy od zasobów naturalnych i usług ekosystemowych. Degradacja środowiska naturalnego zagraża egzystencji tych osób i stanowi przeszkodę w niwelowaniu ubóstwa [...]. Na przykład ulewne deszcze w Afryce Wschodniej w kwietniu 2020 r. spowodowały zgony, wysiedlenia, powodzie i osunięcia ziemi [...]. W tym samym czasie w subregionie rozprzestrzeniła się plaga szarańczy. Chociaż środki zwalczania ograniczyły populacje szarańczy w pierwszym kwartale 2020 r., ulewne deszcze stworzyły warunki sprzyjające dalszemu rozmnażaniu się szarańczy pustynnej [...]⁴³.

Wielowymiarowe ubóstwo jest powiązane z brakiem dostępu do różnych usług niezbędnych dla utrzymania dobrego stanu zdrowia ludzi oraz środowiska naturalnego. Chodzi tutaj m.in. o dostęp do czystej wody pitnej, sanitariatów, możliwości wywozu ścieków i śmieci czy o dostęp do czystej energii dla gospodarstw domowych. Jak nietrudno się domyślić, np. brak sanitariatów powoduje zanieczyszczenia, co przekłada się na złą sytuację zdrowotną ludzi i zwierząt⁴⁴. Z kolei

43 Alkire, S. i in. (2020), *Charting Pathways Out of Multidimensional Poverty. Achieving the SDGs*. United Nations Development Programme and Oxford Poverty and Human Development Initiative, s. 28: ophi.org.uk/wp-content/uploads/G-MPI_Report_2020_Charting_Pathways.pdf [dostęp: 2.12.2021]; tłum. K.J.

44 Kohlitz, J. i in. (2019), *Climate, Sanitation and Health*. World Health Organization: [who.int/water_sanitation_health/sanitation-waste/sanitation/sanitation-and-climate-change20190813.pdf](https://www.who.int/water_sanitation_health/sanitation-waste/sanitation/sanitation-and-climate-change20190813.pdf) [dostęp: 2.12.2021]; Dickin, S. i in. (2020), *Sustainable Sanitation and Gaps in Global Climate Policy and Financing*, „npj Clean Water”, 3 (1); Reid, M. (2020), *Sanitation and Climate*, „Nature Climate Change”, 10 (6).

brak dostępu do czystej energii zastępującej stałe paliwa do gotowania nie tylko wpływa na jakość powietrza w domach, ale i pociąga za sobą wylesianie i degradację ekosystemów. Z brakiem dostępu do czystego paliwa do gotowania borykają się ludzie na całym świecie [...], ponad 20,4% mieszkańców krajów rozwijających się objętych MPI z wielu powodów cierpi ubóstwo i nie ma dostępu do czystego paliwa do gotowania⁴⁵.

Wreszcie należy również podkreślić, że

niedobory wskaźników środowiskowych są najdotkliwsze w Afryce Subsaharyjskiej: co najmniej 53,9% populacji (547 mln ludzi) żyje w wielowymiarowym ubóstwie i boryka się z co najmniej jedną deprivacją środowiskową [...] w Azji Południowej: co najmniej 26,8% populacji (486 mln ludzi) żyje w wielowymiarowym ubóstwie i nie ma dostępu do co najmniej jednego z 3 wskaźników środowiskowych. Deprivacja środowiskowa stanowi średnio 24,6% wskaźnika MPI⁴⁶.

Innymi słowy, gdy wziąć pod uwagę warunki życia i pracy, widać, że to najbiedniejsze regiony świata są najbardziej narażone na niekorzystne zjawiska środowiskowe powiązane z antropogenicznymi zmianami klimatu. Ulewne deszcze czy podtopienia w domu bez podłogi czy dachu natychmiast przekładają się na złą sytuację mieszkalną i zdrowotną. Na skutek podnoszenia się poziomu oceanów ludzie tracą dach nad głową oraz pola uprawne (np. w Bangladeszu), a w niektórych miejscach w ogóle miejsce do życia (np. na Wyspach Marshalla).

45 Alkire, S. i in. (2020), *Charting Pathways...*, s. 30; tłum. K.J.

46 Tamże; tłum. K. J.

Osoby dotknięte ubóstwem są częściej narażone na negatywne skutki powodzi, suszy i ekstremalnych upałów⁴⁷. Przykładowo w Nigerii 20% najuboższych jest bardziej aniżeli przeciętny Nigeryjczyk narażone na konsekwencje powodzi (różnica wynosi 50%), suszę (130%) czy fale upałów (80%). Trend ten potwierdzają również studia przypadków w Bangladeszu, Indiach czy Hondurasie, gdzie z powodu gwałtownej burzy lub powodzi osoby ubogie tracą 2–3 razy więcej niż pozostała część społeczeństwa. Kryzysy związane z antropogenicznymi zmianami klimatu mogą doprowadzać do tego, że ludzie będą mierzyć się z przedłużającym się ubóstwem, co z kolei prowadzi do nieodwracalnych negatywnych skutków zdrowotnych i związanych z możliwościami edukacyjnymi⁴⁸. Różnego rodzaju zagrożenia, w tym związane ze zmianami klimatu, zwiększają prawdopodobieństwo zepchnięcia w ubóstwo, wpływają na możliwości dotyczące edukacji, nierówność płci, utratę zdrowia czy przymusowe migracje. Przykładowo w Senegalu w latach 2006–2011 gospodarstwa domowe dotknięte klęską żywnościową były aż o 25% bardziej narażone na popadnięcie w ubóstwo⁴⁹. Co warto podkreślić, skutki klęsk żywnościowych wykraczają daleko poza kwestie związane z dochodami – w Etiopii, Kenii i Nigrze dzieci urodzone w czasie suszy częściej cierpią z powodu nie-

47 Zob. Winsemius, H.C. i in. (2015), *Disaster Risk, Climate Change, and Poverty. Assessing the Global Exposure of Poor People to Floods and Droughts*. Policy Research Working Paper 3225, World Bank; Park, J. i in. (2015), *Households and Heat Stress. Estimating the Distributional Consequences of Climate Change*. Policy Research Working Paper 7479, World Bank.

48 Zob. Sen, B. (2003), *Drivers of Escape and Descent. Changing Household Fortunes in Rural Bangladesh*, „World Development”, 31 (3); Krishna, A. (2006), *Pathways out of and into Poverty in 36 Villages of Andhra Pradesh, India*, „World Development”, 34 (2); Moser, C.O.N. (red.) (2007), *Reducing Global Poverty. The Case for Asset Accumulation*. Washington, DC: Brookings Institution Press; Heltberg, R. i in. (2015), *What do Household Surveys Really Tell Us about Risk, Shocks, and Risk Management in the Developing World?*, „The Journal of Development Studies”, 51 (3).

49 Dang, H.-A.H. i in. (2017), *Who Remained in Poverty, Who Moved Up, and Who Fell Down? An Investigation of Poverty Dynamics in Senegal in the 2000s*, w: Nissanke, M., Ndulo, M. (red.), *Poverty Reduction in the Course of African Development*. Oxford: Oxford University Press.

dożywienia. W Kamerunie wstrząsy klimatyczne zmniejszają szanse dziewcząt na ukończenie szkoły podstawowej o 8,7 pp.⁵⁰ Zmiana klimatu może również zwiększyć przymusowe przesiedlenia. W 2017 r. odnotowano 18,8 mln nowych przemieszczeń w obrębie 135 krajów,

Antropogeniczne zmiany klimatu pogłębiają istniejące ubóstwo i nierówności.

które były związane z klęskami żywiołowymi, najczęściej spowodowanymi powo-
dziami i burzami (8,6 mln), w tym cyklona-
mami, huraganami i tajfunami (7,5 mln).
To w tzw. krajach rozwijających się ryzyko

bezdomności z powodu klęsk żywiołowych jest ponad 3 razy większe niż w tzw. krajach rozwiniętych⁵¹. Zmiany klimatu, które według prognoz mają zajść na świecie do 2030 r., będą miały przemożny wpływ na skalę skrajnego ubóstwa w skali świata. Szacuje się, że przy podniesieniu temperatury o 1,5°C 24–357 mln ludzi będzie wystawionych na różne ryzyka, w tym skrajne ubóstwo. Z kolei przy podniesieniu temperatury ziemi o 2°C, takich osób może być od 86 mln do 1 mld i 22 mln⁵². Ogromne rozbieżności w szacunkach wynikają m.in. z trudności w modelowaniu zmian klimatycznych ze względu na ogromną ilość zmiennych oraz występowanie dużej ilości sprzężeń zwrotnych, których skali nie jesteśmy w stanie dokładnie określić.

Zatem im biedniejsza społeczność czy biedniejsze państwo, tym większa ich podatność na negatywne skutki zmian klimatu, relatywnie większe straty w sytuacjach kryzysowych oraz mniejsze wsparcie ze

50 Fuentes-Nieva, R., Seck, P.A. (2010), *The Short- and Medium-term Human Development Effects of Climate-related Shocks. Some Empirical Evidence*, w: Fuentes-Nieva, R., Seck, P.A. (red.), *Risks, Shocks and Human Development*. New York: Palgrave-Macmillan.

51 Desai, B. i in. (2018), *Global Report on Internal Displacement*. Geneva: Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council: [internal-displacement.org/global-report/grid2018/downloads/2018-GRID.pdf](https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2018/downloads/2018-GRID.pdf) [dostęp: 2.12.2021].

52 Hallegatte, S. i in. (2016), *Shock Waves. Managing the Impacts of Climate Change on Poverty*. Washington, DC: World Bank Group: openknowledge.worldbank.org/handle/10986/22787 [dostęp: 2.12.2021]; Hallegatte, S., Rozenberg, J. (2017), *Climate Change Through a Poverty Lens*, „Nature Climate Change”, 7 (4), s. 250.

strony rodziny, społeczności i państwa, mające na celu wychodzenie z trudnej sytuacji. Antropogeniczne zmiany klimatu pogłębiają tym samym istniejące ubóstwo i nierówności, zwłaszcza w przypadku osób znajdujących się już i tak w niekorzystnej sytuacji ze względu na płeć, wiek, rasę, klasę, kastę, przynależność do rdzennej ludności czy niepełnosprawność⁵³. Likwidacja skrajnego ubóstwa w skali świata jest warunkiem efektywnego przeciwstawiania się międzynarodowym wyzwaniom i zagrożeniom, takim jak społeczne skutki zmian klimatu, a ostatnio także globalnej pandemii.

Do tego potrzebna jest niespotykana dotychczas globalna solidarność prowadząca do społecznej sprawiedliwości, która w warstwie ideologicznej odwołuje się do egalitaryzmu. W wymiarze pragmatycznym natomiast powinna wskazywać na istotne wady różnych rozwiązań, jako że pozostawiają one bez niezbędnego wsparcia i możliwości uczestnictwa w kreowaniu rozwiązań osoby i grupy najbardziej podatne na straty i zagrożenia.

Likwidacja skrajnego ubóstwa w skali świata jest warunkiem efektywnego przeciwstawiania się międzynarodowym wyzwaniom i zagrożeniom, takim jak społeczne skutki zmian klimatu.

Od nierówności społecznych do niesprawiedliwości klimatycznej: władza i zdrowie

Próby określania podatności na zmiany klimatu komplikuje również fakt, iż wszelkie dążenia do jej mierzenia napotykają trudności, przede wszystkim spowodowane niewystarczającą refleksją nad jej strukturalnymi aspektami.

53 Roy, J. i in. (2018), *Sustainable Development, Poverty Eradication and Reducing Inequalities*, w: Masson-Delmotte, V. i in. (red.), *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C Above Pre-industrial Levels and Related Global Greenhouse Gas Emission Pathways, in the Context of Strengthening the Global Response to the Threat of Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty*. Cambridge: Cambridge University Press.

ralnymi przyczynami⁵⁴. Takim istotnym strukturalnym czynnikiem są np. ukryte relacje władzy. Czasami to bardzo konkretne rozwiązania uniemożliwiają określonym osobom marginalizowanych społeczności skuteczne korzystanie z możliwości adaptacyjnych:

Klęski żywiołowe są często wywoływane przez działalność człowieka, natomiast skutki, następstwa, zasady wychodzenia oraz dziedzictwo takich katastrof są w dużym stopniu kształtowane czy wręcz ramowane przez struktury społeczne⁵⁵.

Jednym z istotnych społecznych aspektów kryzysu klimatyczno-ekologicznego jest tzw. strukturalny rasizm. Chodzi o trudny do przyjęcia

Strukturalne globalne nierówności są podtrzymywane, reprodukowane i utrwalane przez obowiązujące ogólnoswiatowe zasady współpracy gospodarczej. Silniejsi, zaможniejsi, posiadający przewagę dostępu do informacji i innych zasobów ustalają korzystne dla siebie reguły gry, umożliwiające im pomnażanie bogactwa przy równoczesnym przerzucaniu kosztów na grupy nieuprzywilejowane oraz przyrodę.

przez grupy uprzywilejowane fakt, iż w globalny system społeczno-gospodarczy, w którym funkcjonujemy, wpisany jest rasizm. Nie chodzi tutaj jednak o postawy rasistowskie, jakie reprezentują pojedyncze osoby czy grupy, które pogłębiają nieuprzywilejowanie innych osób i grup, ale o globalny system relacji społecznych o jawnie opresyjnym charakterze. Ekspozycja na ekstremalne zjawiska pogodowe powiązane ze współczesnymi zmianami klimatycznymi oraz wywołane przez nie dramatyczne konsekwencje zdrowotne czy społeczne, jak np. migracje ludności, dotczą w pierwszej kolejności oraz w największym zakresie ludności czarnej. Trzeba

54 Tschakert, P. i in. (2013), *Inequality and Transformation Analyses. A Complementary Lens for Addressing Vulnerability to Climate Change*, „Climate and Development”, 5 (4).

55 Harlan, S.L. i in. (2015), *Climate Justice and Inequality...*, s. 140; tłum. K.J.

tutaj wyraźnie podkreślić, iż podgrzewanie planety o 1,5°C oznacza śmierć przede wszystkim czarnej ludności kontynentu afrykańskiego. Śmierć i cierpienie milionów Afrykanek_nów są i będą powodowane m.in. niedotrzymaniem woluntarystycznych umów państw globalnej Północy dotyczących redukcji emisji CO₂. Strukturalny rasizm wywodzi się bezpośrednio z opisywanych wcześniej relacji kolonialnych, które mają swoje współczesne, tzw. neokolonialne, neoimperialistyczne kontynuacje na poziomie relacji międzypaństwowych⁵⁶. Należy podkreślić, iż brak działań czy też niewystarczające działania ze strony państw globalnej Północy nie są zdarzeniem losowym poza kontrolą, ale wyborem politycznym. Dramatyczną ilustracją tego stanu rzeczy są historie czarnych migrantek_tów próbujących dostać się do Europy, którym włoski rząd przy wsparciu Unii Europejskiej pozwala tonąć w morzu⁵⁷ czy rodzin uchodźczyń_ców z Bliskiego Wschodu zamierzających w chwili pisania tych słów w lasach na granicy polsko-białoruskiej⁵⁸. Właśnie w tym oraz w umieszczaniu na całe lata w obo-

Światem społeczno-gospodarczym nie rządzą „neutralne światopoglądowo” eksperckie systemy, ale instytucje zapewniające przewagę wygranym tego systemu, czyli zamożnym, posiadającym zasoby, wiedzę i władzę – jednostkom i grupom w ramach poszczególnych państw, ale też beneficjentkom_tom utrwalonych asymetrycznych relacji pomiędzy krajami czy całymi regionami świata.

- 56 Johnson, G.T., Lubin, A. (red.) (2017), *Futures of Black Radicalism*. New York: Verso Books; Robinson, C. J. (1983), *Black Marxism. The Making of the Black Radical Tradition*. Chapel Hill, nc: University of North Carolina Press; Taylor, K.-Y. (2016), *From #BlackLivesMatter to Liberation*. Chicago, IL: Haymarket Books.
- 57 Wintour, P. (2017), *European and African Ministers Discuss Plan to Tackle Flow of Refugees*, „Guardian”: [theguardian.com/world/2017/jul/24/european-african-ministers-discuss-plan-refugees-tunis](https://www.theguardian.com/world/2017/jul/24/european-african-ministers-discuss-plan-refugees-tunis) [dostęp: 2.12.2021]; Zandonini, G. i in. (2021), *The Big Wall*, ActionAid International: thebigwall.org/en [dostęp: 2.12.2021].
- 58 W raporcie Grupy Granica z 1.12.2021 r. czytamy m.in., że „w lasach po polskiej stronie granicy są głodni i wychłodzeni ludzie. Każda noc to perspektywa kolejnych ofiar. To ludzie na pograniczu życia i śmierci. Są wśród nich osoby chore, kobiety w ciąży

zach dla uchodźczyń_ców osób niebiałych można doszukiwać się powiązań zmian klimatu ze strukturalnym rasizmem. Śmierć w morzu albo zamarznięcie w lesie lub utrata zdrowia stanowią zatem wypadkową warunków klimatycznych i ekologicznych, wielowymiarowych nierówności i strukturalnego rasizmu.

Strukturalne podtrzymywanie nierówności zostało wcześniej zilustrowane poprzez relacje w kontekście historycznego kolonializmu. Jednak kontynuację tego systemu współzależności, wraz z wpisanyimi weń asymetrycznymi relacjami władzy (imperium–peryferie) można odnaleźć współcześnie w społeczno-gospodarczych relacjach krajów globalnej Północy z krajami globalnego Południa. Przykładowo, Amitav Ghosh⁵⁹ zauważa, że np. Holendrzy, których współczesny dobrobyt w ogromnej mierze został zbudowany na zyskach płynących z kolonii i niewolniczej pracy, mogą przeznaczać miliardy euro na budowę tam przeciwpowodziowych. Jednocześnie większość krajów Karaibów nie może wyłożyć choćby części takich funduszy na działania adaptacyjne związane z podnoszeniem się poziomu oceanów i nagłymi zjawiskami pogodowymi będącymi następstwami współczesnych zmian klimatu.

Strukturalne globalne nierówności są podtrzymywane, reprodukowane i utrwalane przez obowiązujące ogólnoswiatowe zasady współpracy gospodarczej, na których straży stoją kluczowe instytucje współczesnej finansjery, takie jak Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy czy Światowa Organizacja Handlu. W ramach tych organizacji zostały zinstytucjonalizowane zasady, wedle których silniejsi, zamożniejsi, posiadający przewagę dostępu do informacji i innych zasobów ustalają korzystne dla siebie reguły gry, umożliwiające im pomnażanie bogactwa przy równoczesnym przerzucaniu kosztów

...

i dzieci”: Klaus, W. (red.) (2021), *Kryzys humanitarny na pograniczu polsko-białoruskim. Raport Grupy Granica: grupagranica.pl/files/Raport-GG-Kryzys-humanitarny-napograniczu-polsko-bialoruskim.pdf* [dostęp: 12.12.2021].

59 Ghosh, A. (2016), *The Great Derangement. Climate Change and the Unthinkable*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

na grupy nieuprzywilejowane oraz przyrodę. Warto podkreślić, iż zgadzają się z taką oceną stanu rzeczy zarówno alterglobalistki_ści, antyglobalistki_ści czy antykapitalistki_ści, jak i reprezentantki_ci światowego establishmentu, np. były główny ekonomista Banku Światowego i laureat Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii, Joseph E. Stiglitz⁶⁰. Zatem, w proponowanej tutaj perspektywie, po epoce kolonializmu światem społeczno-gospodarczym nie rządzą „neutralne światopoglądowo” eksperckie systemy, ale instytucje zapewniające przewagę wygranym tego systemu, czyli zamożnym, posiadającym zasoby, wiedzę i władzę. Przez wygranym tego systemu rozumiemy zarówno niektóre jednostki i grupy w ramach poszczególnych państw, jak i beneficjentki_tów utrwalonych asymetrycznych relacji pomiędzy krajami czy całymi regionami świata. Jak wskazują raporty ONZ⁶¹ czy Oxfam⁶², bieguny bogactwa i nędzy zarówno w perspektywie wewnątrzpaństwowej, jak i międzypaństwowej oddalają się od siebie. Dlatego nie

Organizacja naszego systemu gospodarczego jest ukierunkowana na niekończący się wzrost gospodarczy i prymat dążenia do zysku, ale tylko pewnych osób i grup kosztem innych osób i grup oraz przyrody.

- 60 Zob. Stiglitz, J.E. (2015), *Cena nierówności. W jaki sposób dzisiejsze podziały społeczne zagrażają naszej przyszłości?*. Tłum. Mitoraj, R. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej; Stiglitz, J.E. (2016), *The Great Divide. Unequal Societies and What Can We Do About Them*. New York: W.W. Norton & Company; Stiglitz, J.E. i in. (2019), *Measuring What Counts. The Global Movement for Well-being*. New York: The New Press.
- 61 Jolly, R., United Nations Development Programme (1999), *Human Development Report*. New York–Oxford: Oxford University Press: hdr.undp.org/sites/default/files/reports/260/hdr_1999_en_nostats.pdf [dostęp: 2.12.2021]; Conceição, P., United Nations Development Programme (2019), *Human Development Report 2019. Beyond Income, Beyond Averages, Beyond Today. Inequalities in Human Development in the 21st Century*. New York: United Nations Development Programme, s. 175–196: hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf [dostęp: 2.12.2021].
- 62 Coffey, C. i in. (2020), *Time To Care. Unpaid and Underpaid Care Work and the Global Inequality Crisis*. Oxford: Oxfam International: oxfamlibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620928/bp-time-to-care-inequality-200120-en.pdf [dostęp: 2.12.2021].

da się zrozumieć zmian klimatycznych ani lokalnie, ani globalnie bez uwzględnienia społecznych relacji współczesnych form kapitalizmu. Rozumiemy przez to sposób, w jaki organizacja naszego systemu gospodarczego jest ukierunkowana na niekończący się wzrost gospodarczy i prymat dążenia do zysku, ale tylko pewnych osób i grup kosztem innych osób i grup oraz przyrody.

System ochrony zdrowia trafnie obrazuje wzajemnie powiązane, intersekcyjne nierówności klimatyczne. Na poziomie globalnym 25% chorób wynika z przyczyn środowiskowych⁶³. Obciążenia środowiskowe nakładają się na nierówności dotyczące poziomu śmiertelności w poszczególnych krajach. W państwach afrykańskich o niskich dochodach utrata zdrowych lat życia⁶⁴ jest ok. 500 razy większa niż w Europie⁶⁵. Ochrona zdrowia w kompleksowy sposób przedstawia zatem wielorakie zależności społeczno-środowiskowe katastrofy klimatycznej. System ten odgrywa kluczową rolę w tzw. cyklu kryzysu (ang. *disaster cycle*), który zakłada prewencję, przygotowanie, reagowanie i odbudowę⁶⁶. Instytucje zdrowia publicznego są więc nierozdzielnie związane z odpowiedzialnością na katastrofy klimatyczne. Dlatego

- 63 Prüss-Ustün, A. i in. (2006), *Preventing Disease Through Healthy Environments. Towards an Estimate of the Environmental Burden of Disease*. Geneva: World Health Organization: apps.who.int/iris/handle/10665/43457 [dostęp: 2.12.2021]; Prüss-Ustün, A. i in. (2017), *Diseases Due To Unhealthy Environments. An Updated Estimate of the Global Burden of Disease Attributable to Environmental Determinants of Health*, „Journal of Public Health”, 39 (3).
- 64 Utrata lat życia (ang. *years of life lost, YLL*) to wskaźnik wykorzystywany w badaniach z dziedziny zdrowia publicznego – iloczyn liczby śmierci mężczyzn i kobiet w danej grupie wiekowej oraz liczby lat średniego dalszego trwania życia dla wieku, w którym śmierć nastąpiła: WHO – Regional Office for Europe, JRC – European Commission (2011), *Burden of Disease from Environmental Noise. Quantification of Healthy Life Years Lost in Europe*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe: euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0008/136466/e94888.pdf [dostęp: 2.12.2021].
- 65 McMichael, A.J. i in. (2008), *Global Environmental Change and Health. Impacts, Inequalities, and the Health Sector*, „BMJ”, 336 (7637).
- 66 Burkle Jr, F.M. (2019), *Challenges of Global Public Health Emergencies. Development of a Health-crisis Management Framework*, „The Tohoku Journal of Experimental Medicine”, 249 (1).

w myśl koncepcji zdrowia planetarnego (ang. *Planetary Health*) w analizie ochrony zdrowia trwale powinny zostać wpisane takie kwestie, jak kryzys klimatyczno-ekologiczny, ubóstwo, nierówność, industrializacja, urbanizacja, gospodarka czy warunki sanitarne⁶⁷. Zmiany klimatu narażają na zwiększone ryzyko zarówno osoby medycznie bardziej wrażliwe (np. osoby w podeszłym wieku), jak i te, które przez swoją sytuację społeczną nie zawsze są w stanie uporać się z kryzysem (jak choćby osoby o ograniczonej mobilności)⁶⁸.

Według szacunków WHO w latach 2030–2050 zmiany klimatu doprowadzą do 250 tys. dodatkowych zgonów rocznie z takich powodów, jak: niedożywienie, malaria, biegunka i zbyt wysokie temperatury (stres cieplny)⁶⁹. Są to jednak obliczenia bardzo zachowawcze i nieuwzględniające szeregu zmiennych⁷⁰. Wśród chorób związanych z kryzysem klimatycznym wymienia się również bezpośrednio obrażenia/śmierć, choroby rozprzestrzeniające się wraz ze skażoną wodą i żywnością, problemy ze zdrowiem psychicznym⁷¹, choroby układu oddechowego, alergie, choroby układu sercowo-naczyniowego czy zatrucia⁷². Również według specjalnego raportu IPCC do 2050 r. setki milionów osób lub więcej mogą być narażone na ekstremalne temperatury niepozwalające normalnie funkcjonować, a rozprzestrzenianie się chorób roznoszonych przez insekty (malaria i denga) zwiększy swój

- 67 Finkel, M.L. (2019), *A Call for Action. Integrating Climate Change into the Medical School Curriculum*, „Perspectives on Medical Education”, 8 (5).
- 68 Paavola, J. (2017), *Health Impacts of Climate Change and Health and Social Inequalities in the UK*, „Environmental Health”, 16 (1).
- 69 World Health Organization (2018), *Climate Change and Health*, Newsroom: [who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health) [dostęp: 2.12.2021].
- 70 Campbell-Lendrum, D., World Health Organization (2019), *COP24 Special Report. Health & Climate Change*. Geneva: World Health Organization: [who.int/publication-s/i/item/cop24-special-report-health-climate-change](https://www.who.int/publication-s/i/item/cop24-special-report-health-climate-change) [dostęp: 2.12.2021].
- 71 Neville, T., World Health Organization (2019), *2018 WHO Health and Climate Change Survey Report. Tracking Global Progress*. Geneva: World Health Organization: apps.who.int/iris/handle/10665/329972 [dostęp: 2.12.2021]; McMichael, A.J. i in. (2008), *Global Environmental Change and Health...*
- 72 Campbell-Lendrum, D., World Health Organization (2019), *COP24 Special Report...*

geograficzny zasięg⁷³. Już w 2017 r. liczba osób narażonych na fale upałów i ich zdrowotne konsekwencje była większa o 157 mln w porównaniu z 2000 r.⁷⁴ W samej Wielkiej Brytanii śmiertelność spowodowana stresem cieplnym do 2050 r. bez działań adaptacyjnych wzrosła do 257% w stosunku do obecnego poziomu (tj. ok. 2 tys. śmierci rocznie)⁷⁵. Wreszcie, dane opublikowane w piśmie medycznym „The Lancet”⁷⁶ wskazują m.in. na to, że:

- zdolność do rozprzestrzeniania się wirusa gorączki denga wzrosła i w 2016 r. osiągnęła rekordowo wysoki poziom, właśnie ze względu na wzrost temperatur;
- na wyżynach Afryki Subsaharyjskiej zdolność rozprzestrzeniania się malarii wzrosła o 27,6% od poziomu z 1950 r.;
- w regionie Morza Bałtyckiego zmiany temperatury powierzchni morza zwiększają zagrożenie wystąpienia epidemii cholery.

Trzeba jednak zaznaczyć, że trudno oszacować pośredni wpływ zmian klimatu na zdrowie, a wiążą się z tym tak złożone problemy, jak brak bezpieczeństwa żywnościowego i wodnego czy zagrożenia związane

73 Hoegh-Guldberg, O. i in. (2018), *Impacts of 1.5 °C Global Warming on Natural and Human Systems*, w: Masson-Delmotte, V. i in. (red.), *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C Above Pre-industrial Levels and Related Global Greenhouse Gas Emission Pathways, in the Context of Strengthening the Global Response to the Threat of Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty*. Cambridge: Cambridge University Press: [ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Chapter3_High_Res.pdf](https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Chapter3_High_Res.pdf) [dostęp: 2.12.2021].

74 Watts, N. i in. (2018), *The 2018 Report of the Lancet Countdown on Health and Climate Change. Shaping the Health of Nations for Centuries to Come*, „The Lancet”, 392 (10163).

75 Hajat, S. i in. (2014), *Climate Change Effects on Human Health: Projections of Temperature-related Mortality for the UK During the 2020s, 2050s and 2080s*, „Journal of Epidemiology & Community Health”, 68 (7).

76 Watts, N. i in. (2018), *The Lancet Countdown on Health and Climate Change. From 25 Years of Inaction to a Global Transformation for Public Health*, „The Lancet”, 391 (10120).

z przesiedleniami ludności oraz ograniczonym dostępem do usług zdrowotnych⁷⁷.

Przedstawione powyżej zagrożenia w nierówny sposób dotyczą przedstawicielki_li różnych kategorii społecznych. Cechy, takie jak wiek, ubóstwo, dostęp do opieki zdrowotnej, geograficzna lokalizacja czy dotychczas przebyte choroby, w znaczący sposób wpływają na dystrybucję zdrowotnego ryzyka klimatycznego⁷⁸. Ma to związek także z poziomem kapitałów społecznych czy ludzkich, pozycją w politycznych relacjach władzy czy zależnością od środowiska⁷⁹. I tak na fale ciepła szczególnie narażone są osoby zamieszkujące ubogie dzielnice z niską termoizolacją budynków, bez urządzeń chłodzących czy odpowiedniej wentylacji⁸⁰. Podobne ryzyko związane jest ze starzeniem się, kiedy ciało mniej wydajnie reguluje swoją temperaturę⁸¹. Osoby starsze zmagają się ponadto z wieloma innymi schorzeniami, ograniczone są ich mobilność i autonomia. To natomiast znacznie utrudnia im możliwość adekwatnej reakcji na fale ciepła.

Zagrożenia dla zdrowia związane z kryzysem klimatyczno-ekologicznym mają okazać się druzgocące nie tylko dla już wykluczonych grup społecznych, ale także dla całej infrastruktury systemu ochrony zdrowia. Tylko w Wielkiej Brytanii anomalie klimatyczne przekładają się na 25–35% więcej wezwań pogotowia⁸² oraz dwu- lub trzykrotnie większe problemy ze zdrowiem psychicznym⁸³. W przypadku powodzi obciążenie wiąże się m.in. z możliwością zniszczeń budynków i sprzę-

77 Campbell-Lendrum, D., World Health Organization (2019), *CO₂24 Special Report...*

78 Burkle Jr, F.M. (2019), *Challenges of Global Public Health Emergencies...*

79 McMichael, A.J. i in. (2008), *Global Environmental Change and Health...*

80 Bolte, G. i in., WHO European Centre for Environment and Health (2012), *Environmental Health Inequalities in Europe*. Bonn: WHO European Centre for Environment and Health, s. 47: euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0010/157969/e96194.pdf [dostęp: 2.12.2021].

81 Paavola, J. (2017), *Health Impacts of Climate Change...*

82 Thornes, J.E. i in. (2014), *Ambulance Call-outs and Response Times in Birmingham and the Impact of Extreme Weather and Climate Change*, „Emergency Medicine Journal”, 31 (3).

83 Paavola, J. (2017), *Health Impacts of Climate Change...*

tu medycznego, brakiem prądu czy przerwaniem łańcucha dostaw (np. leków)⁸⁴. Dlatego postuluje się wdrożenie działań adaptacyjnych w ramach systemu ochrony zdrowia, takich jak m.in. wprowadzenie systemów wczesnego ostrzegania wraz z planami reagowania sektora zdrowia. Jak jednak wynika z raportu WHO za 2018 r.⁸⁵, spośród 101 badanych krajów (zarówno globalnego Południa, jak i globalnej Północy) tylko 60 wdrożyło takie narzędzia w związku z ryzykiem powodzi, 50 w związku z wystąpieniem burz i sztormów, a jedynie 42 w związku z falami upałów i 31 w związku z zanieczyszczeniem powietrza. Przez to wysoce newralgiczny system, jakim jest ochrona zdrowia, nie tylko będzie musiał zmierzyć się z nierówno rozdystrybuowanym ryzykiem zmian klimatu. Stanie też przed wyzwaniem utrzymania swojej wydolności, szczególnie w krajach globalnego Południa, gdzie z powodu braku zasobów już teraz trudno jest skutecznie reagować na zdrowotne wyzwania kryzysu klimatyczno-ekologicznego⁸⁶.

Ku sprawiedliwości klimatycznej

Nierówności społeczne nie tylko stanowią jedną z przyczyn kryzysu klimatyczno-ekologicznego, ale równocześnie przekładając się na o wiele większą podatność wykluczonych grup, wpływają na możliwości realnej walki z nim. Ignorowanie intersekcyjnych nierówności oraz zależności między społeczeństwami i w ich obrębie sprawi, że jakiegokolwiek rozwiązania w kontekście kryzysu klimatyczno-ekologicznego będą nieuchronnie wiązać się z utratą zdrowia i życia osób mniej uprzywilejowanych na gigantyczną skalę.

84 Campbell-Lendrum, D., World Health Organization (2019), *COP24 Special Report...*

85 Neville, T., World Health Organization (2019), *2018 WHO Health and Climate Change...*

86 Dla porównania: liczba lekarek_rzy na 10 tys. osób w 2021 r. wynosiła 43 w Niemczech, 26,04 w Stanach Zjednoczonych, 23,79 w Polsce, a tylko 0,9 w Demokratycznej Republice Konga, 2,78 w Afganistanie i 0,66 w Papui Nowej Gwinei: World Health Organization (2021), *Medical Doctors (Per 10 000 Population)*, The Global Health Observatory: [who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/medical-doctors-\(per-10-000-population\)](https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/medical-doctors-(per-10-000-population)) [dostęp: 2.12.2021].

Obecne globalne polityki klimatyczne, zasadzając się na rozwiązaniach rynkowych, tylko pogłębiają istniejące niesprawiedliwości⁸⁷. Dominującym podejściem jest program handlu emisjami (ang. *cap-and-trade*), który wykorzystując kategorię prawa do emisji, dystrybuuje je między różnymi krajami⁸⁸. Te natomiast mogą zwiększać ilość dozwolonych emisji przez dokupienie odpowiednich uprawnień. System ten opiera się na założeniu prawa do emisji⁸⁹, reprodukując problematyczne przeświadczenie, że wolno nam spalać paliwa kopalne. Ponadto, wykorzystanie mechanizmów rynkowych skutkuje zawłaszczeniem programu przez bogate państwa i korporacje⁹⁰. Prowadzi to do podwyższania cen energii i tym samym jeszcze bardziej obciąża finansowo kraje globalnego Południa⁹¹. W 2009 r. koszt energii z fotowoltaiki wynosił 359 dolarów za MWh, elektrownie wiatrowe produkowały ją za 135 dolarów za MWh, natomiast elektrownie węglowe za 111 dolarów za MWh⁹². Choć dziś cena energii odnawialnej jest 3 razy niższa niż energii z węgla, decyzje państw uboższych odnoszące się do polityk energetycznych były podejmowane z uwzględnieniem wcześniej istniejących dysproporcji – tym samym niejako zmuszono je do dalszych emisji, gdyż zeroemisyjne technologie były wówczas dla nich niedostępne ze względu

Nierówności społeczne nie tylko stanowią jedną z przyczyn kryzysu klimatyczno-ekologicznego, ale równocześnie przekładając się na o wiele większą podatność wykluczonych grup, wpływają na możliwości realnej walki z nim.

87 Harlan, S.L. i in. (2015), *Climate Justice and Inequality...*

88 Shue, H. (2014), *Climate Justice. Vulnerability and Protection*. New York: Oxford University Press, s. 319–340.

89 Zob. tamże; Hayward, T. (2007), *Human Rights Versus Emissions Rights. Climate Justice and the Equitable Distribution of Ecological Space*, „Ethics & International Affairs”, 21 (4).

90 Harlan, S.L. i in. (2015), *Climate Justice and Inequality...*

91 Shue, H. (2014), *Climate Justice...*

92 Roser, M. (2020), *Why Did Renewables Become So Cheap So Fast? And What Can We Do To Use This Global Opportunity for Green Growth?*, OurWorldInData.org: ourworldindata.org/cheap-renewables-growth [dostęp: 2.12.2021].

dów finansowych⁹³. Podobnie jak w mechanizmie czystego rozwoju (ang. *Clean Development Mechanism*)⁹⁴, przenosi się koszty gospodar-

Ignorowanie intersekcjonalnych nierówności oraz zależności między społeczeństwami i w ich obrębie sprawi, że jakiegokolwiek rozwiązania w kontekście kryzysu klimatyczno-ekologicznego będą nieuchronnie wiązać się z utratą zdrowia i życia osób mniej uprzywilejowanych na gigantyczną skalę.

czego wzrostu krajów bogatszych do krajów uboższych, co prowadzi do pogłębienia obecnych nierówności⁹⁵. W tym kontekście można mówić o węglowym kolonializmie dzisiejszych polityk klimatycznych, ponieważ bazują one na dalszym wycisku krajów globalnego Południa, zmniejszając ich możliwości podejmowania adekwatnych działań klimatycznych.

Nadziei możemy upatrywać w myślach i praktyce nurtu sprawiedliwości klimatycznej. Rozwijana przez oddolne ruchy społeczne oraz akademię od lat 90. xx w.⁹⁶,

wyrasta z doświadczeń osób niebiałych, rdzennych społeczeństw, grup wykluczonych ekonomicznie czy politycznie. Perspektywa osób bezpośrednio doświadczających zwiększonych ryzyk klimatycznych oraz zaangażowanych w walkę w ruchach klimatycznych pozwala wyjść poza rozwiązania reprodukcujące opresyjny *status quo*. W przeciwieństwie do rynkowych czy technologicznych środków sprawiedliwość klimatyczna dąży do zmiany samego systemu. Stoi w wyraźnej opo-

93 Hayward, T. (2007), *Human Rights Versus Emissions Rights...*

94 „Mechanizm czystego rozwoju jest opartym na projektach mechanizmem wyrównawczym, dzięki któremu inwestorzy z krajów rozwiniętych mogą zredukować swoje zobowiązania w zakresie obniżenia emisji gazów cieplarnianych wynikające z protokołu z Kioto poprzez dostosowanie emisji do poziomu bazowego obowiązującego w krajach rozwijających się” [tłum. P.S.]: Newell, P., Bumpus, A. (2012), *The Global Political Ecology of the Clean Development Mechanism*, „Global Environmental Politics”, 12 (4), s. 54.

95 Wittman, H.K., Caron, C. (2009), *Carbon Offsets and Inequality. Social Costs and Co-benefits in Guatemala and Sri Lanka*, „Society and Natural Resources”, 22 (8).

96 Schlosberg, D., Collins, L.B. (2014), *From Environmental to Climate Justice. Climate Change and the Discourse of Environmental Justice*, „Wiley Interdisciplinary Reviews. Climate change”, 5 (3).

cji do obowiązującej kapitalistycznej ekonomii opartej na neokolonialnych stosunkach⁹⁷. Nie tylko podkreśla znaczenie uwzględniania negatywnych skutków dzisiejszej gospodarki takich jak bieda⁹⁸, ale postuluje też wprowadzanie alternatywnych rozwiązań opartych na zasadach odwołujących się do kategorii dóbr wspólnych⁹⁹.

Sprawiedliwość klimatyczna korzysta z interseksjonalnej perspektywy społecznej, ekonomicznej, politycznej i ekologicznej¹⁰⁰, silnie podkreślając wagę odpowiedzialności i zaangażowania społecznego¹⁰¹. Solidarność w różnych walkach, które uruchamia kryzys klimatyczno-ekologiczny, ma stanowić jej rdzeń oraz być paliwem stale napędzającym działania na rzecz szeroko rozumianej sprawiedliwości społecznej¹⁰². Praktyki te realizują się często na poziomie lokalnym¹⁰³. Dotyczy to m.in. dążenia do samowystarczalności regionów czy tworzenia rozwiązań, które są w pełni dostosowane do lokalnego kontekstu¹⁰⁴. Sprawiedliwe i efektywne zmiany muszą jednak odbywać się na gruncie stałej współpracy i dialogu na różnych poziomach – lokalnym, państwowym czy międzynarodowym¹⁰⁵.

**Sprawiedliwość
klimatyczna dąży
do zmiany samego
systemu.**

97 Sealey-Huggins, L. (2018), *Climate Crisis Is a Racist Crisis. Structural Racism, Inequality and Climate Change*, w: Johnson, A. i in. (red.), *The Fire Now. Anti-Racist Scholarship in Times of Explicit Racial Violence*. London: Zed Books.

98 Shue, H. (2014), *Climate Justice...*; Schlosberg, D., Collins, L.B. (2014), *From Environmental to Climate Justice...*

99 Goodman, J. (2009), *From Global Justice to Climate Justice? Justice Ecologism in an Era of Global Warming*, „New Political Science”, 31 (4).

100 Harlan, S.L. i in. (2015), *Climate Justice and Inequality...*

101 Reggers, A. (2019), *Climate Change Is Not Gender Neutral. Gender Inequality, Rights and Vulnerabilities in Bangladesh*, w: Huq, S. i in. (red.), *Confronting Climate Change in Bangladesh. Policy Strategies for Adaptation and Resilience*. Cham: Springer.

102 Sealey-Huggins, L. (2018), *Climate Crisis Is a Racist Crisis...*

103 Goodman, J. (2009), *From Global Justice to Climate Justice?...*

104 Gaillard, J.C. (2010), *Vulnerability...*

105 Tamże.

W praktyce sprawiedliwości klimatycznej podkreśla się 4 główne elementy: dystrybucję, uznanie, partycypację oraz możliwości/zdolności¹⁰⁶ (ang. *distribution, recognition, participation, capabilities/capacity*)¹⁰⁷. Wspólnie konstytuują one sieć wzajemnie powiązanych, kompleksowych kategorii ideowych.

Dystrybucja odnosi się do konieczności zapewnienia marginalizowanym społecznościom odpowiednich zasobów, jak i do obowiązku ich redystrybucji, związanego z obecnym i historycznym wyzyskiem oraz nierównymi emisjami. Główną rolę odgrywa tutaj wspomniany wcześniej dług klimatyczny i postulat bezwarunkowych transferów finansowych i/lub kapitałowych ze strony krajów globalnej Północy oraz korporacji na rzecz państw i grup doświadczających niesprawiedliwości klimatycznej¹⁰⁸. Tylko w ten sposób zapewnić można materialne narzędzia do mierzenia się z kryzysem klimatycznym po wiekach wyzysku, którego doświadczały i doświadczają kraje globalnego Południa.

Uznanie z kolei dowartościować ma polityczną podmiotowość wykluczonych grup społecznych, bytów pozaludzkich oraz w ogólności przyrody. Dotychczas uciszane głosy powinny wybrzmieć z całą mocą, ponieważ to właśnie marginalizowane zbiorowości są najbardziej narażone na ryzyka zmian klimatu. Szczególnie widoczne jest to w przypadku rdzennych wspólnot (ang. *indigenous people*), które imperialistyczny system kolonialny pozbawił szeregu praw i zasobów, zwiększając ich podatność na zmiany klimatu¹⁰⁹. Refleksja nad skutkami kolonializmu prowadzi do docenienia tych społeczności, ich kultur, systemów wiedzy czy relacji z przyrodą¹¹⁰. Zagrożenia klimatyczne, z którymi już się

106 W literaturze anglojęzycznej poświęconej zmianom klimatu terminy *capacity* i *capabilities* występują w zbliżonych kontekstach, stąd decyzja o korzystaniu z nich naprzemiennie i traktowaniu ich w sposób bliskoznaczny.

107 Harlan, S.L. i in. (2015), *Climate Justice and Inequality...*

108 Schlosberg, D., Collins, L.B. (2014), *From Environmental to Climate Justice...*; Sealey-Huggins, L. (2018), *Climate Crisis Is a Racist Crisis...*

109 Harlan, S.L. i in. (2015), *Climate Justice and Inequality...*

110 Tamże; Schlosberg, D., Collins, L.B. (2014), *From Environmental to Climate Justice...*

mierzą, oraz ich oddolnie wypracowywane sposoby radzenia sobie z nimi stanowią dla ruchu sprawiedliwości klimatycznej niezwykle wartościowy zasób alternatywnych wizji świata. W podobny sposób dowartościowuje się znaczenie praw kobiet¹¹¹, osób koloru¹¹² czy ludzi LGBTQIA¹¹³. Jako że głównym postulatem sprawiedliwości klimatycznej pozostaje zaprzestanie spalania paliw kopalnych¹¹⁴, obejmuje ona także polityczną rekonstrukcję środowiska i przyrody. I tak *The Universal Declaration of the Rights of Mother Earth*¹¹⁵ [Powszechna Deklaracja Praw Matki Ziemi] nadaje szereg praw wszystkim istnieniom, czyli „ekosystemom, naturalnym społecznościom, gatunkom i wszystkim innym naturalnym jednostkom, które funkcjonują jako część Matki Ziemi”¹¹⁶ (więcej na temat podmiotowości prawnej w antropocenie w rozdziale 14). Odchodzi się tym samym od antropo- i zachodniocentrycznej perspektywy na rzecz docenienia wszystkich istnień, z którymi wspólnota ludzkie żyją w integralnej łączności.

Uznanie podmiotowości jednostek wrażliwych ma umożliwić im partycypację w klimatycznych procesach decyzyjnych. Postulat ten wyrasta z lat walk aktywistek_tów klimatycznych. Na różnych poziomach mierzą się one_ni z wykluczeniem¹¹⁷, przez co ich głos często nie ma realnego przełożenia na decyzje polityczne. Wezwanie do szerokiej partycypacji wynika również z ryzyk, na jakie odgórne rozwiązania

111 Reggers, A. (2019), *Climate Change Is Not Gender Neutral...*

112 Bullard, R.D. i in. (2016), *Climate Change and Environmental Justice. A Conversation with Dr. Robert Bullard*, „Journal of Critical Thought and Praxis”, 5 (2).

113 Morrow, K. (2021), *Gender in the Global Climate Governance Regime. A Day Late and a Dollar Short?*, w: Magnúsdóttir, G.L., Kronsell, A. (red.), *Gender, Intersectionality and Climate Institutions in Industrialised States*. Abingdon: Routledge.

114 Schlosberg, D., Collins, L.B. (2014), *From Environmental to Climate Justice...*

115 GARN – Global Alliance for the Rights of Nature (2010), *Universal Declaration of Rights of Mother Earth*, Global Alliance for the Rights of Nature: therightsofnature.org/universal-declaration [dostęp: 2.12.2021].

116 Tamże; tłum. P.S.

117 Foran, J. i in. (2017), „Not Yet the End of the World”. *Political Cultures of Opposition and Creation in the Global Youth Climate Justice Movement*, „Interface. A journal for and about social movements”, 9 (2).

narażają marginalizowane społeczności. Brak adekwatnej reprezentacji grup najbardziej wykluczonych przekładał się bowiem na pogłębianie niesprawiedliwości. Z tego powodu po huraganach Katrina oraz Sandy w USA wiele organizacji środowiskowych i klimatycznych postulowało zwiększenie partycypacji w dalszych działaniach adaptacyjnych i mitygacyjnych¹¹⁸. Sprawiedliwość klimatyczna traktuje zatem osoby narażone na skutki zmian klimatu nie jako bierne ofiary, lecz jako aktywne_nych aktorki_rów, którym należy zapewnić uczestnictwo w procesach politycznych¹¹⁹. Partycypacja ma ponadto gwarantować efektywność działań adaptacyjnych i mitygacyjnych. Z jednej strony zapewnia im legitymizację, jako że oddolność decyzji przyda im – kluczowego – zaufania społecznego, którego brakuje autorytarnym reżimom¹²⁰. Z drugiej strony pozwala na wdrażanie polityk, które są lepiej dostosowane do lokalnych warunków, przez co skuteczniej zmniejszają zagrożenia klimatyczne¹²¹. Samo partycypacyjne podejście nie zawsze zapewnia jednak sprawiedliwą reprezentację wszystkich marginalizowanych grup. W ten sposób może być przemilczany np. głos kobiet, co prowadzi do dalszego zwiększania podatności tej kategorii społecznej na skutki zmian klimatu¹²². Dlatego tak istotne jest skupienie się na perspektywie osób najbardziej wykluczonych i stałe zapewnianie im dostępu do udziału w polityce¹²³.

Sprawiedliwość klimatyczna nierozzerwalnie związana jest z działaniem społecznym. Przeciwstawia się wyłącznie odgórnemu podejściu do tworzenia polityk klimatycznych i opowiada się za umożliwieniem

118 Schlosberg, D., Collins, L. B. (2014), *From Environmental to Climate Justice...*; zob. Sandy Regional Assembly (2013), *Recovery Agenda. Recovery from the Ground Up. Strategies for Community-based Resiliency in New York and New Jersey*. Sandy Regional Assembly: issuelab.org/resources/15926/15926.pdf [dostęp: 2.12.2021].

119 Tschakert, P. i in. (2013), *Inequality and Transformation Analyses...*

120 Goodman, J. (2009), *From Global Justice to Climate Justice?...*

121 Schlosberg, D., Collins, L.B. (2014), *From Environmental to Climate Justice...*

122 Reggers, A. (2019), *Climate Change Is Not Gender Neutral...*

123 Shue, H. (2014), *Climate Justice...*; Schlosberg, D., Collins, L.B. (2014), *From Environmental to Climate Justice...*

wspólnotom realnego zaangażowania. Dobrze oddaje to przejście od analizy podatności do podejścia opartego na możliwościach (ang. *capability approach*):

Mówienie o ludziach jako podatnych na zagrożenia oznaczało traktowanie ich jako bierne ofiary i ignorowanie wielu zdolności, zasobów i dóbr, którymi ludzie dysponują, by stawić opór, radzić sobie i odzyskać siły po wstrząsach związanych z klęskami żywiołowymi, których doświadczają¹²⁴.

Tym samym punkt ciężkości przesunięty zostaje z zewnątrz, czyli z podatności strukturalnych, do wewnątrz, tj. na sprawczość konkretnych społeczności¹²⁵. Zapewniając ludziom zasoby, które same uważają za potrzebne, umożliwiając im kolektywne wyciąganie wniosków¹²⁶, stwarza się im realne szanse na adekwatną walkę ze skutkami zmian klimatu¹²⁷. Sprawiedliwość klimatyczna w tym zakresie podkreśla jednocześnie wagę opartych na społeczności działań adaptacyjnych (ang. *community-based adaptation*)¹²⁸ jako obszaru największego sprawstwa lokalnych wspólnot. Rozwijanie potencjału adaptacyjnego (ang. *adaptive capacity*)¹²⁹, tj. zdolności do adaptacji do zmian klimatu, najtrafniej pozwala zmierzyć się z wyzwaniami kryzysu klimatyczno-ekologicznego. Dzieje się tak dlatego, że potencjał adaptacyjny osiąga

124 Davis, I. i in. (2004), *Social Vulnerability and Capacity Analysis. Discussion Paper and Workshop Report*. Geneva: ProVention Consortium: ipcc.ch/apps/nj-lite/srex/nj-lite_download.php?id=5288; tłum. P.S.

125 Shue, H. (2014), *Climate Justice...*; Schlosberg, D., Collins, L.B. (2014), *From Environmental to Climate Justice...*

126 Reggers, A. (2019), *Climate Change Is Not Gender Neutral...*

127 Delica-Willison, Z., Willison R. (2004), *Vulnerability Reduction. A Task for the Vulnerable People Themselves*, w: Bankoff, G., Frerks, G. (red.), *Mapping Vulnerability. Disasters, Development and People*. London: Routledge.

128 Zob. Ayers, J., Forsyth, T. (2009), *Community-based Adaptation to Climate Change*, „Environment. Science and Policy for Sustainable Development”, 51 (4).

129 Zob. Engle, N.L. (2011), *Adaptive Capacity and Its Assessment*, „Global Environmental Change”, 21 (2).

się na drodze walki z nierównościami społecznymi i poprzez eliminację źródła klimatycznej podatności¹³⁰. Tym samym działania klimatyczne stają się nie tylko szeregiem wytycznych opartych na wiedzy naukowej, ale solidarnymi i oddolnymi praktykami nakierowanymi na sprawiedliwość społeczną.

Kryzys klimatyczno-ekologiczny paraliżuje ilością cierpienia, do którego doprowadza. Cierpienia, na które najbardziej podatne są osoby już narażone na przemoc, ubóstwo, uchodźstwo, choroby czy dyskryminację. Uwikłanie zmian klimatu w wielowiekowe zależności (neo)kolonialne, klasowe, rasowe czy płciowe sprawia, że nie ma tu prostych rozwiązań. Nadzieją pozostaje jednak zaangażowanie w krytyczną i wrażliwą walkę o sprawiedliwość klimatyczną. Oddolne praktyki wzajemnej solidarności, usłyszenie głosu osób najbardziej narażonych oraz sprawczość lokalnych społeczności są tym, co może pomóc nam wspólnie zmierzyć się z kryzysem klimatyczno-ekologicznym.

130 Schlosberg, D., Collins, L.B. (2014), *From Environmental to Climate Justice...*

Zaproszenie do dyskusji

1. Czy uważasz, że empatia jest tylko pustym słowem czy faktycznie może mieć potencjał rewolucyjny w kontekście walki z kryzysem klimatyczno-ekologicznym (i innymi kryzysami!)? Chcemy wierzyć w to drugie i mamy nadzieję, że coraz więcej osób będzie podzielać to przekonanie. Jakie jest twoje zdanie na ten temat? Czy masz jakieś pomysły, jak wzbudzać coraz większą empatię w coraz liczniejszej grupie osób?
2. Chcemy, aby lektura tego rozdziału zmusiła cię do poważnej refleksji na temat tego, czy powinniśmy sobie pozwalać dzisiaj na taki tryb życia, jaki prowadzimy? Gdzie jest granica między wolnością w naszych zachowaniach a wkraczaniem w wolność i dobrobyt innej jednostki? Nie mamy na to pytanie jednoznacznej odpowiedzi, ale przeczuwamy, że prawdziwa odpowiedź może się okazać dla nas niezbyt przyjemna.

Polecane źródła

- Bali Principles of Climate Justice (2002): ejnet.org/ej/bali.pdf.
- Brinkbäumer, K. (2009), *Afrykańska odyseja*. Tłum. Czudec, J. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Cambridge Climate Lecture Series (2018), *Lecture 1. Climate Change from the Frontline in Bangladesh with @SaleemulHuq*, YouTube: youtu.be/TPNR7oyZMQk.
- Chakrabarty, D. (2012), *Postcolonial Studies and the Challenge of Climate Change*, „New Literary History”, 43 (1), s. 1–18: [jstor.org/stable/23259358](https://www.jstor.org/stable/23259358).
- DW Documentary (2019), *Climate Refugees in Bangladesh*, YouTube: youtu.be/co5uywe-1Z8.
- DW Documentary (2020), *Drought and Floods – the Climate Exodus*, YouTube: youtu.be/PjyX5dnhaMw.

- Gandor, K. (2019), *Dlaczego ten dokument jest ważny i jak będzie wyglądać świat cieplejszy o 1,5 stopnia?*, YouTube: youtu.be/xBE-RftdTiU.
- Liberti, S. (2013), *Na południe od Lampedusy. Podróże rozpaczy*. Tłum. Wyrembelski, M. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- TEDx Talks (2018), *School Strike for Climate – Save the World by Changing the Rules | Greta Thunberg | TEDxStockholm*, YouTube: youtu.be/EAmUIEsN9A.
- Tschakert, P., van Oort, B., St. Clair, A.L., LaMadrid, A. (2013), *Inequality and Transformation Analyses. A Complementary Lens for Addressing Vulnerability to Climate Change*, „Climate and Development”, 5 (4), s. 340–350: doi.org/10.1080/17565529.2013.828583.
- Wielgosz, P. (2021), *Gra w rasy. Jak kapitalizm dzieli, by rządzić*. Kraków: Karakter.

Wyjaśnione w słowniku

centrum, cykl kryzysu (ang. *disaster cycle*), dług klimatyczny, dług węglowy, działania adaptacyjne oparte na społeczności (ang. *Community-Based Adaptation*, CBA), działania mitygacyjne, intersekcyjna perspektywa/intersekcyjnie, kolonializm, mechanizm czystego rozwoju, nierówność społeczna, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, (nie)sprawiedliwość społeczna, peryferie, podatność (ang. *vulnerability*), podwójna nierówność (ang. *double inequity*), potencjał adaptacyjny (ang. *adaptive capacity*), program handlu emisjami (ang. *cap-and-trade*), przyczyny strukturalne, równość węglowa, semiperyferie, skrajne ubóstwo, strukturalny rasizm, systemy-światy, utrata lat życia (ang. *Years of Life Lost*, YLL), węglowy wskaźnik Giniego, Wielkie Przyspieszenie (ang. *The Great Acceleration*), Wielka Rozbieżność (ang. *The Great Divergence*), wielowymiarowe ubóstwo (ang. *Multidimensional Poverty Index*, MPI), zdrowie planetarne (ang. *Planetary Health*)

BIBLIOGRAFIA

- Alkire, S., Santos, M.E. (2014), *Measuring Acute Poverty in the Developing World. Robustness and Scope of the Multidimensional Poverty Index*, „World Development”, 59, s. 251–274: doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.01.026.
- Ayers, J., Forsyth, T. (2009), *Community-based Adaptation to Climate Change*, „Environment. Science and policy for sustainable development”, 51 (4), s. 22–31: doi.org/10.3200/ENV.51.4.22-31.
- Bassey, N. (2012), *To Cook a Continent. Destructive Extraction and the Climate Crisis in Africa*. Cape Town–Dakar–Nairobi–Oxford: Fahamu/Pambazuka.
- Bullard, R.D., Wright, B. (2009), *Race, Place, and Environmental Justice after Hurricane Katrina. Struggles to Reclaim, Rebuild, and Revitalize New Orleans and the Gulf Coast*. Boulder, CO: Westview Press.
- Bullard, R.D., Gardezi, M., Chennault, C., Dankbar, H. (2016), *Climate Change and Environmental Justice. A Conversation with Dr. Robert Bullard*, „Journal of Critical Thought and Praxis”, 5 (2): doi.org/10.31274/jctp-180810-61.
- Burkle Jr, F.M. (2019), *Challenges of Global Public Health Emergencies. Development of a Health-crisis Management Framework*, „The Tohoku Journal of Experimental Medicine”, 249 (1), s. 33–41: doi.org/10.1620/tjem.249.33.
- Chesnais, F. (2012), *Bezprawne długi. Jak banki sterują demokracją*. Tłum. Mazur, L., Szygiel, J. Warszawa: Książka i Prasa.
- Crutzen, P.J. (2016), *Geology of Mankind*, w: Crutzen, P.J., Brauch, H.G. (red.), *A Pioneer on Atmospheric Chemistry and Climate Change in the Anthropocene*. Cham: Springer, s. 211–215: doi.org/10.1007/978-3-319-27460-7_10.
- Cutter, S.L., Barnes, L., Berry, M. i in. (2008), *A Place-based Model for Understanding Community Resilience to Natural Disasters*, „Global Environmental Change”, 18 (4), s. 598–606: doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2008.07.013.
- Dang, H.-A.H., Lanjouw, P.F., Swinkels, R. (2017), *Who Remained in Poverty, Who Moved Up, and Who Fell Down? An Investigation of Poverty Dynamics in Senegal in the 2000's*, w: Nissanke, M., Ndulo, M. (red.), *Poverty Reduction in the Course of African Development*. Oxford: Oxford University Press, s. 183–217: doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198797692.003.0008.
- Delica-Willison, Z., Willison, R. (2004), *Vulnerability Reduction. A Task for the Vulnerable People Themselves*, w: Bankoff, G., Frerks, G. (red.), *Mapping Vulnerability. Disasters, Development and People*. London: Routledge, s. 145–158.
- Dickin, S., Bayoumi, M., Giné, R. i in. (2020), *Sustainable Sanitation and Gaps in Global Climate Policy and Financing*, „npj Clean Water”, 3 (1), s. 1–7: doi.org/10.1038/s41545-020-0072-8.
- Engle, N.L. (2011), *Adaptive Capacity and Its Assessment*, „Global Environmental Change”, 21 (2), s. 647–656: doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.01.019.
- Erickson, B. (2020), *Anthropocene Futures. Linking Colonialism and Environmentalism in an Age of Crisis*, „Environment and Planning D. Society and Space”, 38 (1), s. 111–128: doi.org/10.1177%2F0263775818806514.

- Finkel, M.L. (2019), *A Call for Action. Integrating Climate Change into the Medical School Curriculum*, „Perspectives on Medical Education”, 8 (5), s. 265–266: doi.org/10.1007/s40037-019-00541-8.
- Foran, J., Gray, S., Grosse, C. (2017), „Not Yet the End of the World”. *Political Cultures of Opposition and Creation in the Global Youth Climate Justice Movement*, „Interface. A journal for and about social movements”, 9 (2), s. 353–379.
- Fuentes-Nieva, R., Seck, P.A. (2010), *The Short- and Medium-term Human Development Effects of Climate-related Shocks. Some Empirical Evidence*, w: Fuentes-Nieva, R., Seck, P.A. (red.), *Risks, Shocks and Human Development*. New York: Palgrave-Macmillan, s. 152–184: doi.org/10.1057/9780230274129_7.
- Füssel, H.M. (2010), *How Inequitable Is the Global Distribution of Responsibility, Capability, and Vulnerability to Climate Change. A Comprehensive Indicator-based Assessment*, „Global Environmental Change”, 20 (4), s. 597–611: doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2010.07.009.
- Gaillard, J.C. (2010), *Vulnerability, Capacity and Resilience. Perspectives for Climate and Development Policy*, „Journal of International Development”, 22 (2), s. 218–232: doi.org/10.1002/jid.1675.
- Ghosh, A. (2016), *The Great Derangement. Climate Change and the Unthinkable*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Goodman, J. (2009), *From Global Justice to Climate Justice? Justice Ecologism in an Era of Global Warming*, „New Political Science”, 31 (4), s. 499–514: doi.org/10.1080/07393140903322570.
- Hajat, S., Vardoulakis, S., Heaviside, C., Eggen, B. (2014), *Climate Change Effects on Human Health. Projections of Temperature-related Mortality for the UK during the 2020s, 2050s and 2080s*, „Journal of Epidemiology & Community Health”, 68 (7), s. 641–648: dx.doi.org/10.1136/jech-2013-202449.
- Hallegatte, S., Rozenberg, J. (2017), *Climate Change through a Poverty Lens*, „Nature Climate Change”, 7 (4), s. 250–256: doi.org/10.1038/nclimate3253.
- Hansen, J., Sato, M. (2016), *Regional Climate Change and National Responsibilities*, „Environmental Research Letters”, 11 (3), 034009: doi.org/10.1088/1748-9326/11/3/034009.
- Haraway, D., Ishikawa, N., Gilbert, S. i in. (2016), *Anthropologists Are Talking – About the Anthropocene*, „Ethnos”, 81 (3) s. 535–564: doi.org/10.1080/00141844.2015.1105838.
- Harlan, S.L., Pellow, D.N., Roberts, T.J. i in. (2015), *Climate Justice and Inequality*, w: Dunlap, R.E., Brulle, R.J. (red.), *Climate Change and Society. Sociological Perspectives*. Oxford: Oxford University Press, s. 127–163: doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199356102.003.0005.
- Hayward, T. (2007), *Human Rights Versus Emissions Rights. Climate Justice and the Equitable Distribution of Ecological Space*, „Ethics & International Affairs”, 21 (4), s. 431–450: doi.org/10.1111/j.1747-7093.2007.00117.x.

- Heltberg, R., Oviedo, A.M., Talukdar, F. (2015), *What do Household Surveys Really Tell Us about Risk, Shocks, and Risk Management in the Developing World?*, „The Journal of Development Studies”, 51 (3), s. 209–225: doi.org/10.1080/00220388.2014.959934.
- Inoue, C.Y.A., Moreira, P.F. (2016), *Many Worlds, Many Nature(s), One Planet. Indigenous Knowledge in the Anthropocene*, „Revista Brasileira de Política Internacional”, 59 (2), s. 1–19: doi.org/10.1590/0034-7329201600209.
- Jackson, E. (2020), *Changing Seasons of Resistance. Impacts of Settler Colonialism and Climate Change in Indigenous Worlds*. HSU theses and projects. 375: digitalcommons.humboldt.edu/etd/375.
- Johnson, G.T., Lubin, A. (red.) (2017), *Futures of Black Radicalism*. New York: Verso Books.
- Krishna, A. (2006), *Pathways Out of and Into Poverty in 36 Villages of Andhra Pradesh, India*, „World Development”, 34 (2), s. 271–288: doi.org/10.1016/j.worlddev.2005.08.003.
- Li, M. (2020), *Anthropocene, Emissions Budget, and the Structural Crisis of the Capitalist World-system*, „Journal of World-Systems Research”, 26 (2), s. 288–317: doi.org/10.5195/jwsr.2020.977.
- Lister, R. (2007), *Bieda*. Tłum. Stanaszek, A. Warszawa: Sic!
- Newell, P., Bumpus, A. (2012), *The Global Political Ecology of the Clean Development Mechanism*, „Global Environmental Politics”, 12 (4), s. 49–67: dx.doi.org/10.1162/GLEP_a_00139.
- McMichael, A.J., Friel, S., Nyong, A., Corvalan, C. (2008), *Global Environmental Change and Health. Impacts, Inequalities, and the Health Sector*, „BMJ”, 336 (7637), s. 191–194: doi.org/10.1136/bmj.39392.473727.AD.
- McNeill, J.R. (2017), *The Advent of the Anthropocene*, w: Kress, W.J., Stine, J.K. (red.), *Living in the Anthropocene. Earth in the Age of Humans*. Washington DC: Smithsonian Books, s. 10–17.
- Meyer, L.H., Roser, D. (2010), *Climate Justice and Historical Emissions*, „Critical Review of International Social and Political Philosophy”, 13 (1), s. 229–253: doi.org/10.1080/13698230903326349.
- Morrow, K. (2021), *Gender in the Global Climate Governance Regime. A Day Late and a Dollar Short?*, w: Magnúsdóttir, G.L., Kronsell, A. (red.), *Gender, Intersectionality and Climate Institutions in Industrialised States*. Abingdon: Routledge, s. 17–35: doi.org/10.4324/9781003052821.
- Moser, C.O.N. (red.) (2007), *Reducing Global Poverty. The Case for Asset Accumulation*. Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Noah, T. (2012), *The Great Divergence. America's Growing Inequality Crisis and What We Can Do About It*. London–New York–Sydney–New Delhi: Bloomsbury Publishing.

- Paavola, J. (2017), *Health Impacts of Climate Change and Health and Social Inequalities in the UK*, „Environmental Health”, 16 (1), s. 61–68: doi.org/10.1186/s12940-017-0328-z.
- Prüss-Ustün, A., Wolf, J., Corvalán, C. i in. (2017), *Diseases Due to Unhealthy Environments. An Updated Estimate of the Global Burden of Disease Attributable to Environmental Determinants of Health*, „Journal of Public Health”, 39 (3), s. 464–475: doi.org/10.1093/pubmed/fdw085.
- Reggers, A. (2019), *Climate Change Is Not Gender Neutral. Gender Inequality, Rights and Vulnerabilities in Bangladesh*, w: Huq, S., Chow, J., Fenton, A. i in. (red.), *Confronting Climate Change in Bangladesh. Policy Strategies for Adaptation and Resilience*. Cham: Springer, s. 103–118: doi.org/10.1007/978-3-030-05237-9_8.
- Reid, M. (2020), *Sanitation and Climate*, „Nature Climate Change”, 10 (6), s. 496–497: doi.org/10.1038/s41558-020-0787-z.
- Roberts, J.T., Grimes, P.E., Manale, J.L. (2003), *Social Roots of Global Environmental Change. A World-systems Analysis of Carbon Dioxide Emissions*, „Journal of World-systems Research”, 9 (2), s. 277–315: doi.org/10.5195/jwsr.2003.238.
- Roberts, J.T., Parks, B. (2006), *A Climate of Injustice. Global Inequality, North-south Politics, and Climate Policy*. Cambridge: MIT Press.
- Robinson, C.J. (1983), *Black Marxism. The Making of the Black Radical Tradition*. Chapel Hill, nc: University of North Carolina Press.
- Schlosberg, D., Collins, L.B. (2014), *From Environmental to Climate Justice. Climate Change and the Discourse of Environmental Justice*, „Wiley Interdisciplinary Reviews. Climate change”, 5 (3), s. 359–374: doi.org/10.1002/wcc.275.
- Sealey-Huggins, L. (2018), *Climate Crisis Is a Racist Crisis. Structural Racism, Inequality and Climate Change*, w: Johnson, A., Joseph-Salisbury, R., Kamunge, B. (red.), *The Fire Now. Anti-racist Scholarship in Times of Explicit Racial Violence*. London: Zed Books, s. 99–113.
- Sen, B. (2003), *Drivers of Escape and Descent. Changing Household Fortunes in Rural Bangladesh*, „World Development”, 31 (3), s. 513–534: [doi.org/10.1016/S0305-750X\(02\)00217-6](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(02)00217-6).
- Shue, H. (2014), *Climate Justice. Vulnerability and Protection*. New York: Oxford University Press.
- Steffen, W., Broadgate, W., Deutsch, L. i in. (2015), *The Trajectory of the Anthropocene. The Great Acceleration*, „The Anthropocene Review”, 2 (1), s. 81–98: doi.org/10.1177%2F2053019614564785.
- Stern, N. (2007), *The Economics of Climate Change. The Stern Review*. Cambridge: Cambridge University Press: doi.org/10.1017/CBO9780511817434.
- Stiglitz, J.E. (2015), *Cena nierówności. W jaki sposób dzisiejsze podziały społeczne zagrażają naszej przyszłości?*. Tłum. Mitoraj, R. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

- Stiglitz, J.E. (2016), *The Great Divide. Unequal Societies and What Can We Do About Them*. New York: W.W. Norton & Company.
- Stiglitz, J.E., Fitoussi, J.-P., Durand, M. (2019), *Measuring What Counts. The Global Movement for Well-being*. New York: The New Press.
- Taylor, K.-Y. (2016), *From #BlackLivesMatter to Liberation*. Chicago, IL: Haymarket Books.
- Teng, F., He, J., Pan, X., Zhang, C. (2011), *Metric of Carbon Equity. Carbon Gini Index Based on Historical Cumulative Emission Per Capita*, „Advances in Climate Change Research”, 2 (3), s. 134–140: doi.org/10.3724/SPJ.1248.2011.00134.
- Thornes, J.E., Fisher, P.A., Rayment-Bishop, T., Smith, C. (2014), *Ambulance Call-outs and Response Times in Birmingham and the Impact of Extreme Weather and Climate Change*, „Emergency Medicine Journal”, 31 (3), s. 220–228: doi.org/10.1136/emered-2012-201817.
- Tierney, K.J. (1999), *Toward A Critical Sociology of Risk*, „Sociological Forum”, 14 (2), s. 215–242: doi.org/10.1023/A:1021414628203.
- Tschakert, P., van Oort, B., St. Clair, A.L., LaMadrid, A. (2013), *Inequality and Transformation Analyses. A Complementary Lens for Addressing Vulnerability to Climate Change*, „Climate and Development”, 5 (4), s. 340–350: doi.org/10.1080/17565529.2013.828583.
- Wallerstein, I. (1979), *The Capitalist World-economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. (2003), *The Decline of American Power. The U.S. in a Chaotic World*. New York, London: The New Press.
- Wallerstein, I. (2004), *World-systems Analysis. An Introduction*. Durham–London: Duke University Press.
- Waters, C.N., Zalasiewicz, J., Summerhayes, C. i in. (2016), *The Anthropocene Is Functionally and Stratigraphically Distinct from the Holocene*, „Science”, 351 (6269), aad2622: doi.org/10.1126/science.aad2622.
- Winsemius, H.C., Jongman, B., Veldkamp, T.I.E. i in. (2015), *Disaster Risk, Climate Change, and Poverty. Assessing the Global Exposure of Poor People to Floods and Droughts*. Policy Research Working Paper 3225, World Bank: doi.org/10.1596/1813-9450-7480.
- Wittman, H.K., Caron, C. (2009), *Carbon Offsets and Inequality. Social Costs and Co-benefits in Guatemala and Sri Lanka*, „Society and Natural Resources”, 22 (8), s. 710–726: doi.org/10.1080/08941920802046858.
- Zalasiewicz, J., Waters, C.N., Williams, M. i in. (2015), *When Did the Anthropocene Begin? A Mid-twentieth Century Boundary Level Is Stratigraphically Optimal*, „Quaternary International”, 383, s. 196–203: doi.org/10.1016/j.quaint.2014.11.045.

Raporty

- Alkire, S., Conceição, P., Calderón, C. i in. (2020), *Charting Pathways Out of Multi-dimensional Poverty. Achieving the SDGs*. United Nations Development Programme and Oxford Poverty and Human Development Initiative: ophi.org.uk/wp-content/uploads/G-MPI_Report_2020_Charting_Pathways.pdf.
- Bolte, G., Braubach, M., Chaudhuri, N. i in., WHO European Centre for Environment and Health (2012), *Environmental Health Inequalities in Europe*. Bonn: WHO European Centre for Environment and Health: euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0010/157969/e96194.pdf.
- Campbell-Lendrum, D., World Health Organization (2019), *COP24 Special Report. Health & Climate Change*. Geneva: World Health Organization: [who.int/publications/i/item/cop24-special-report-health-climate-change](https://www.who.int/publications/i/item/cop24-special-report-health-climate-change).
- Coffey, C., Espinoza Revollo, P., Harvey, R. i in. (2020), *Time to Care. Unpaid and Underpaid Care Work and the Global Inequality Crisis*. Oxford: Oxfam International: oxfamlibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620928/bp-time-to-care-inequality-200120-en.pdf.
- Conceição, P., United Nations Development Programme (2019), *Human Development Report 2019. Beyond Income, Beyond Averages, Beyond Today. Inequalities in Human Development in the 21st Century*. New York: United Nations Development Programme: hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf.
- Davis, I., Haghebeart, B., Peppiatt, D. (2004), *Social Vulnerability and Capacity Analysis. Discussion Paper and Workshop Report*. Geneva: ProVention Consortium: ipcc.ch/apps/njlite/srex/njlite_download.php?id=5288.
- Desai, B., Ginnetti, J., Sémnani, S., Anzellini, V. (2018), *Global Report on Internal Displacement*. Geneva: Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council: [internal-displacement.org/global-report/grid2018/downloads/2018-GRID.pdf](https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2018/downloads/2018-GRID.pdf).
- Hallegatte, S., Bangalore, M., Bonzanigo, L. i in. (2016), *Shock Waves. Managing the Impacts of Climate Change on Poverty*. Washington, DC: World Bank Group: openknowledge.worldbank.org/handle/10986/22787.
- Hoegh-Guldberg, O., Jacob, D., Taylor, M. i in. (2018), *Impacts of 1.5 °C Global Warming on Natural and Human Systems*, w: Masson-Delmotte, V., Zhai, P., Pörtner, H.-O. i in. (red.), *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C Above Pre-industrial Levels and Related Global Greenhouse Gas Emission Pathways, in the Context of Strengthening the Global Response to the Threat of Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty*. Cambridge: Cambridge University Press: ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Chapter3_High_Res.pdf.
- Jolly, R., United Nations Development Programme (1999), *Human Development Report*. New York, Oxford: Oxford University Press: hdr.undp.org/sites/default/files/reports/260/hdr_1999_en_nostats.pdf.

- Klaus, W. (red.) (2021), *Kryzys humanitarny na pograniczu polsko-białoruskim. Raport Grupy Granica: grupagranica.pl/files/Raport-GG-Kryzys-humanitarny-napograniczu-polsko-bialoruskim.pdf.*
- Kohlitz, J., Willetts, J., Gero, A. i in. (2019), *Climate, Sanitation and Health*. World Health Organization: who.int/water_sanitation_health/sanitation-waste/sanitation/sanitation-and-climate-change20190813.pdf.
- Neville, T., World Health Organization (2019), *2018 WHO Health and Climate Change Survey Report. Tracking Global Progress*. Geneva: World Health Organization: apps.who.int/iris/handle/10665/329972.
- Park, J., Hallegatte, S., Bangalore, M., Sandhoefner, E. (2015), *Households and Heat Stress. Estimating the Distributional Consequences of Climate Change*. Policy Research Working Paper 7479, World Bank: doi.org/10.1596/1813-9450-7479.
- Prüss-Ustün, A., Corvalán, C.F., World Health Organization (2006), *Preventing Disease Through Healthy Environments. Towards an Estimate of the Environmental Burden of Disease*. Geneva: World Health Organization: apps.who.int/iris/handle/10665/43457.
- Roy, J., Tscharkert, P., Waisman, H. i in. (2018), *Sustainable Development, Poverty Eradication and Reducing Inequalities*, w: Masson-Delmotte, V., Zhai, P., Pörtner, H. O. i in. (red.), *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C Above Pre-industrial Levels and Related Global Greenhouse Gas Emission Pathways, in the Context of Strengthening the Global Response to the Threat of Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty*. Cambridge: Cambridge University Press: ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/05/SR15_Chapter5_Low_Res.pdf.
- Watts, N., Amann, M., Arnell, N. i in. (2018), *The 2018 Report of the Lancet Countdown on Health and Climate Change. Shaping the Health of Nations for Centuries to Come*, „The Lancet”, 392 (10163), s. 2479–2514: [doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)32594-7](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)32594-7).
- Watts, N., Amann, M., Ayeb-Karlsson, S. i in. (2018), *The Lancet Countdown on Health and Climate Change. From 25 Years of Inaction to a Global Transformation for Public Health*, „The Lancet”, 391 (10120), s. 581–630: [doi.org/10.1016/S0140-6736\(17\)32464-9](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(17)32464-9).
- WHO – Regional Office for Europe, JRC – European Commission (2011), *Burden of Disease from Environmental Noise. Quantification of Healthy Life Years Lost in Europe*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe: euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0008/136466/e94888.pdf.

Źródła internetowe

- Buis, A. (2019), *The Atmosphere. Getting a Handle on Carbon Dioxide*, NASA Global Climate Change: climate.nasa.gov/news/2915/the-atmosphere-getting-a-handle-on-carbon-dioxide.

- GARN – Global Alliance for the Rights of Nature (2010), *Universal Declaration of Rights of Mother Earth*, Global Alliance for the Rights of Nature: therightsofnature.org/universal-declaration.
- Nixon, R. (2014), *The Great Acceleration and the Great Divergence. Vulnerability in the Anthropocene*, Profession: profession.mla.org/the-great-acceleration-and-the-great-divergence-vulnerability-in-the-anthropocene.
- Roser, M. (2013), *Global Economic Inequality*, OurWorldInData.org: ourworldindata.org/global-economic-inequality. CC-BY
- Roser, M., Ortiz-Ospina, E. (2013), *Global Extreme Poverty*, OurWorldInData.org: ourworldindata.org/extreme-poverty. CC-BY
- Roser, M. (2020), *Why Did Renewables Become So Cheap So Fast? And What Can We Do to Use This Global Opportunity for Green Growth?*, OurWorldInData.org: ourworldindata.org/cheap-renewables-growth.
- Roser, M. (2021), *How Much Economic Growth Is Necessary to Reduce Global Poverty Substantially?*, OurWorldInData.org: ourworldindata.org/poverty-minimum-growth-needed. CC-BY
- Sandy Regional Assebmby (2013), *Recovery Agenda. Recovery from the Ground Up. Strategies for Community-based Resiliency in New York and New Jersey*. Sandy Regional Assembly: issuelab.org/resources/15926/15926.pdf.
- UNIC Warsaw (2017), *Cele Zrównoważonego Rozwoju*, Platforma społeczna: Cele Zrównoważonego Rozwoju: un.org.pl.
- United Nations – Department of Economic and Social Affairs – Statistics Division (2021), *Indicator 1.1.1*, E-Handbook on SDG Indicators: unstats.un.org/wiki/display/SDGeHandbook/Indicator+1.1.1.
- Wintour, P. (2017), *European and African Ministers Discuss Plan to Tackle Flow of Refugees*, „Guardian”: theguardian.com/world/2017/jul/24/european-african-ministers-discuss-plan-refugees-tunis.
- World Health Organization (2018), *Climate Change and Health*, Newsroom: who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health.
- World Health Organization (2021), *Medical Doctors (Per 10 000 Population)*, The Global Health Observatory: [who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/medical-doctors-\(per-10-000-population\)](https://who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/medical-doctors-(per-10-000-population)).
- Zandonini, G., Romano, R., Milinkovic, B. i in. (2021), *The Big Wall*, ActionAid International: thebigwall.org/en.